

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра загальної та практичної психології

**ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ НА ПРОЦЕС
СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня бакалавр
(бакалавр, магістр)

спеціальності 053. Психологія.

(шифр і назва напрямку підготовки, спеціальності)

освітньої програми Психологія
(назва освітньої програми)

Радуга Андрія Володимировича

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Керівник доц. Мазоха І.С.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рецензент к.п.н, доцент кафедри права і
соціально роботи, Замашкіна О.Д.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної психології

протокол № 14 від «10» червня 2025р.

Завідувач кафедри

[підпис] Маєхв І.С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК
«23» червня 2025р.

Оцінка 88 балів добре
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

[підпис] Мандрич Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ НА ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ.....	7
1.1. Поняття соціалізації у контексті сучасної психологічної науки.....	7
1.2. Психологічні особливості соціалізації підлітків.....	15
1.3. Поняття, структура та особливості соціально-психологічної підтримки	32
РОЗДІЛ 2: ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АСПЕКТІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ	42
2.1. Методики дослідження показників соціалізації особистості	42
2.2. Результати дослідження особливостей соціалізації підлітків з неповних сімей	51
2.3. Методи соціально-психологічної підтримки підлітків	58
ВИСНОВОК.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність проведення дослідження є надзвичайно високою в умовах сучасних соціокультурних трансформацій, що охоплюють різноманітні аспекти функціонування особистості в соціумі. У глобалізованому світі, де зростають соціальні напруги та зміни в традиційних моделях сімейної структури, питання соціалізації підлітків, особливо тих, хто виховується в неповних сім'ях, набуває виняткового значення. Складні соціальні умови, спричинені неповнотою сім'ї, можуть мати далекосяжні наслідки для розвитку психічного і соціального благополуччя підлітків, що ставить дослідження в цей контекст у центр наукової та практичної уваги.

Особлива увага до теми соціально-психологічної підтримки стає необхідною через її здатність впливати на соціалізаційні процеси, забезпечуючи позитивну динаміку взаємодії підлітків з соціумом. Підлітковий вік є критичним етапом формування особистості, на якому відбуваються інтенсивні зміни у когнітивній, емоційній та соціальній сферах. Наявність неповної сім'ї створює специфічні умови для розвитку цих змін, що зумовлює потребу в додатковій соціально-психологічній підтримці, яка має здатність компенсувати емоційні та соціальні дефіцити, викликані відсутністю одного з батьків. Зокрема, відсутність батьківської фігури може спричинити відчуття емоційної нестабільності, труднощі в побудові адекватних соціальних відносин, що, у свою чергу, потребує ефективного втручання на рівні соціальної підтримки.

Дослідження такого типу сприяє глибшому розумінню механізмів впливу соціальних факторів на соціалізацію підлітків, зокрема в умовах неповних сімей. Вивчення соціально-психологічної підтримки дає можливість виявити, як індивідуальні та групові фактори, такі як взаємодія з однолітками, підтримка з боку вчителів та психологів, а також емоційна підтримка від батьків або інших близьких осіб, можуть сприяти або, навпаки, перешкоджати успішній

соціалізації підлітків у шкільному середовищі та ширшому соціумі. Особливо важливим є дослідження цих аспектів у контексті неповних сімей, оскільки відсутність одного з батьків змінює динаміку сімейних відносин і може впливати на самооцінку підлітка, його здатність до міжособистісної взаємодії та адаптації в колективі.

Загалом, дослідження цієї теми набуває додаткової важливості в умовах сучасної української реальності, де відсутність соціальних інститутів, що забезпечують всебічну підтримку підлітків із неповних сімей, може мати серйозні наслідки для розвитку поколінь. Проблеми, пов'язані з емоційною відчуженістю, низькою соціальною активністю, труднощами в адаптації до шкільного колективу та соціальною ізоляцією, потребують системної уваги з боку як наукової, так і практичної спільноти. Тому дослідження впливу соціально-психологічної підтримки на соціалізацію підлітків із неповних сімей є важливим кроком до вирішення цих проблем і сприяє формуванню більш ефективних соціальних і психологічних механізмів, які можуть бути застосовані в практиці роботи з підлітками в умовах сучасних соціальних викликів.

Проблематика впливу соціально-психологічної підтримки на процес соціалізації підлітків із неповних сімей досліджується у межах таких наукових напрямів: психологічні особливості підлітків, які виховуються в умовах неповної сім'ї (В.В. Зарицька, Д.С. Козаченко), гендерна соціалізація підлітків із неповних сімей (С.В. Мітіна), вплив неповної сім'ї на особистість підлітка та напрями соціальної роботи з такими сім'ями (Л. Мельник, О. Данилюк, Н. Гевчук), психологічні особливості дітей з неповних сімей (А. Пан).

Метою дослідження полягає в узагальненні наукових уявлень на соціалізацію підлітків з неповних родин та впливу соціально-психологічної підтримки на це явище. При цьому в роботі акцентується увага на послідовному вирішенні наступних **завдань**:

- 1) визначити поняття соціалізації у контексті сучасної психології;

- 2) встановити психологічні особливості соціалізації підлітків;
- 3) проаналізувати поняття, структуру та особливості соціально-психологічної підтримки;
- 4) дослідити методики дослідження показників соціалізації особистості;
- 5) провести емпіричне дослідження особливостей соціалізації підлітків з неповних сімей;
- 6) запропонувати методи соціально-психологічної підтримки підлітків з неповних сімей.

Об'єктом дослідження є соціально-психологічна підтримка як фактор покращення соціалізації підлітків з неповних сімей. **Предметом** дослідження є вплив соціально-психологічної підтримки на процес соціалізації підлітків із неповних сімей

Методи дослідження. З метою всебічного аналізу процесу соціалізації у роботі використовуються методика діагностики рівня самооцінки та рівня домагань (Т. Дембо – С.Я. Рубінштейн), методика Басса–Дарки (для оцінки агресивності та ворожості), індекс соціальної підтримки (Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко).

Джерельною базою дослідження виступають наукові дослідження з педагогіки, соціальних та психологічних дисциплін. Базою проведення емпіричного дослідження стала Ізмаїльська гімназія №16 з початковою школою Ізмаїльської міської ради.

Теоретичне значення дослідження полягає у структуризації наукових поглядів на поняття соціалізації як психо-соціального процесу у контексті підлітків, які походять з неповних сімей, що може бути використане у подальших дослідженнях. Результати дослідження поглиблюють теоретичну базу знань щодо проблеми соціалізації підлітків та можуть стати основою для подальших досліджень у сфері психологічної роботи з такою категорією підлітків.

Практичне значення отриманих результатів криється у можливості використання теоретичних здобутків наукової роботи для учнів шкіл, студентів закладів вищої освіти під час підготовки до роботи у закладах загальної середньої освіти, а методико-практичних – для організації процесу соціалізації підлітків з неповних родин.

Результати апробації дослідження відбувались через участь у науково-практичній конференції:

1. Поняття соціалізації у контексті сучасної психологічної науки. Всеукраїнська науково-практична конференція *«Сучасна психологія: проблеми і перспективи»* (м. Ізмаїл, 24 квітня 2025р.).

Структура роботи являє собою вступ, основну частину, поділену на два розділи, висновки та список використаної літератури з 70 джерел. Робота містить 5 таблиць; загальний обсяг роботи складає 78 сторінок.

РОЗДІЛ 1: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ НА ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

1.1. Поняття соціалізації у контексті сучасної психологічної науки

Процесуальна змістовність соціалізації розглядається крізь призму диспозиційної теорії регуляції соціальної поведінки, яка структурується як ієрархічна система диспозицій, що акумулюють сукупність внутрішніх та зовнішніх регуляцій особистості. Ці регуляції варіюються відповідно до рівня залучення індивіда в складну мережу соціальних відносин. У контексті цієї теорії, соціалізація інтерпретується як динамічний процес розвитку саморегуляційних механізмів, формування самосвідомості і становлення активної позиції у суспільній взаємодії. Аналізуючи диспозиційний механізм як глибинну структуру індивідуального "я", дана теорія дозволяє проникнути у сутнісні аспекти становлення особистості, розкриваючи архітектоніку соціальної поведінки і формування суб'єктності у взаємодії індивіда із різними соціальними формаціями та суспільством в цілому [34, с. 160].

Термін «соціалізація» постає як категоріальний вираз соціальної природи людини. Соціальна психологія безпосередньо фокусується на тих соціокультурних і діяльнісних структурах, де взаємодія людини з соціальними системами розглядається через призму взаємної адекватності. Категорія соціалізації у такому підході стає методологічною парадигмою соціальної психології, що обумовлює її співвіднесення з категоріями соціального розвитку та виховання особистості у контексті суспільних трансформацій.

Спроба аналізу цієї категорії з позицій конкретизації передбачає методологічний перехід від загального до конкретного, що дозволяє досягти максимально детального відтворення сутності поняття у формі теоретичної

репрезентації. У такому випадку категорія соціалізації набуває статусу абстракції, аналіз якої вимагає її співвіднесення з категоріями соціального розвитку і виховання, виходячи за межі її традиційного тлумачення.

У «Філософському словнику» категорія «соціалізація» представлена як процес оволодіння та подальшої трансформації індивідуюмом соціокультурного досвіду, що включає в себе опанування трудових навичок, знань, соціальних норм і цінностей, а також інтеграцію суб'єкта в систему соціальних зв'язків та формування відповідних соціальних якостей. При цьому передача соціального досвіду, навчання типовим моделям і механізмам соціальної активності відбувається завдяки вихованню та впливам зовнішнього соціального середовища [64; с. 618].

У багатьох наукових джерелах поняття соціалізації розглядається як процес суспільно-соціального формування та розвитку особистості. Це поняття отримало теоретичне обґрунтування у працях американських психологів і соціологів, таких як О. Парк, Д. Доллард, В. Уолтер тощо. Парсонс Т. і Мертон Р. тлумачать соціалізацію як процес повної інтеграції індивіда в соціальну систему через адаптацію та пристосування до її структур і норм. Результатом цього процесу є різний ступінь адаптованості особистості до соціальних умов, як у контексті макрогруп, так і мікрогруп, членом яких є індивід. Соціологи вводять категорії нормативної адаптації, девіації та патологічної адаптації, тоді як психологи акцентують на таких феноменах, як цілеспрямований конформізм (А. Маслоу), взаємна терпимість і акомодация (Я. Щепанський), а також асиміляція (Ж. Піаже). Усі ці концепти відображають різні рівні та механізми соціальної адаптації.

З позицій гуманістичної психології (А. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) соціалізація розглядається через процеси самоактуалізації і самореалізації індивіда, подолання негативних впливів соціального середовища, які можуть порушувати унікальну структуру "Я"-концепції. У вітчизняній психологічній

науці ця проблема також займає чільне місце. Так, Л. Виготський зазначає, що колективна соціальна активність людини і розвиток її інтерпсихічних функцій передують індивідуальним формам діяльності і значно випереджають у часі виникнення інтрапсихічних функцій. Це положення підтверджує ідею про первинність соціальних форм активності у процесі онтогенетичного розвитку дитини. Таким чином, зовнішня соціальність, тобто соціальне середовище і взаємодія, виступає необхідною умовою для прояву внутрішньої соціальності, яка відображає соціальну сутність особистості. Процес трансформації зовнішнього у внутрішнє Л. Виготський означає як «інтеріоризацію». Завдяки комунікації, спільній діяльності (особливо праці) і соціальному пізнанню, зовнішня активність дитини поступово перетворюється у внутрішні психічні процеси; зовнішні вимоги стають внутрішніми самообмеженнями, а мотивація, цілі та засоби діяльності формуються суб'єктом самостійно, а не задаються зовнішніми факторами.

За поглибленими уявленнями Є. Столбуна, категорія «соціалізація» репрезентує складний процес становлення індивіда як суспільно-історичного суб'єкта, що зазнає впливу інтегративного комплексу соціальних факторів, інституційного та нормативного середовища. До цих факторів включаються виховні та педагогічні практики, інтеграція в систему соціальних відносин, освоєння знань, навичок та цінностей, що відображають соціокультурний контекст, а також формування самосвідомості як активного агента соціальної взаємодії [56, с. 81].

Категорія «соціалізація», запозичена з соціологічних концепцій, де вона набула фундаментального осмислення, трансформувалася у соціальній педагогіці та психології до одного з ключових термінів. У межах соціологічної думки соціалізація розглядається як механізм впровадження індивіда в соціальні структури через накопичення ним відповідних суспільних настанов та ролей. Соціологічний підхід акцентує увагу на формуванні соціальних ролей, через які

індивід відтворює усталені суспільні норми та зразки поведінки, що є необхідними для регуляції його соціальної активності та виконання суспільних функцій.

Соціалізація передбачає наявність специфічного соціального середовища, так званої соціальної системи (родина, група, суспільство), у якій суб'єкт набуває базових життєвих компетенцій, перетворюючись на її невід'ємний елемент. Визначаючи основні напрями дослідження соціалізації, цей термін пов'язується з фундаментальними концептами соціальних і гуманітарних наук, такими як «суспільство» і «індивід». Це робить його об'єктом міждисциплінарних досліджень, охоплюючи філософські, психологічні та педагогічні аспекти.

Таким чином, соціалізація є процесом, у ході якого індивід з біологічними передумовами набуває соціальних якостей через активну участь у суспільних відносинах і діяльності, таких як праця, комунікація, навчання та інші види соціальної активності.

Соціалізація, як фундаментальний процес, що перетворює індивіда в суспільну істоту, являє собою діалектичне становлення особистості в умовах соціально детермінованого просторово-часового континууму. Цей процес обумовлюється культурними нормами та цінностями, які формують індивідуальну самосвідомість і поведінкові моделі, спрямовуючи їх на адаптацію та гармонізацію з соціальним середовищем. Соціалізація, будучи одночасно результатом і процесом, охоплює як спонтанну взаємодію індивіда з навколишнім середовищем, так і цілеспрямоване суспільне втручання, спрямоване на підготовку людини до виконання суспільно значущих ролей.

Ключовим аспектом соціалізації є процес інтеріоризації, який полягає в інтеграції зовнішнього соціального досвіду, цінностей і норм через активну діяльність індивіда. У тісній взаємодії з цим процесом відбувається соціальна адаптація, яка відображає здатність індивіда модифікувати свою поведінку

відповідно до вимог і очікувань суспільства. Ці дві сторони соціалізації – інтеріоризація та адаптація – взаємопов’язані і утворюють нерозривну єдність процесу становлення особистості.

Отже, соціалізація є не лише засобом адаптації до соціального простору і часу, але й процесом, який надає індивіду соціально визначених форм буття в межах цього просторово-часового контексту. Вона виступає інтегральним фактором, що забезпечує гармонійне включення індивіда в систему соціальних зв’язків, зумовлюючи розвиток особистості як активного суб’єкта суспільного життя.

Поняття соціалізації в сучасній психологічній науці розглядається як багатогранний процес, що охоплює засвоєння індивідом соціального досвіду, норм, цінностей та ролей, необхідних для ефективної інтеграції в суспільство. Цей процес вивчається в межах кількох наукових напрямів, зокрема загальної, вікової та соціальної психології.

Основні напрями дослідження соціалізації:

- Психологічні особливості соціалізації особистості (М.Й. Варій, Ю.Л. Трофімов, А.І. Капська)
- Механізми соціалізації (О.М. Леонтьєв, Б.Д. Паригін, В.П. Зінченко, Б.Г. Мещеряков)
- Етапи та стадії соціалізації (А.В. Мудрик)
- Соціалізація в умовах особливих освітніх потреб (О.М. Капська, Ю.Л. Трофімов)
- Соціалізація як процес культурної трансмісії (М.Й. Варій)

Згідно з М.Й. Варієм, соціалізація є процесом і результатом засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, що дозволяє йому інтегруватися в суспільство та адаптивно в ньому функціонувати. Цей процес

може відбуватися як під впливом стихійних обставин, так і через цілеспрямоване виховання.

Ю.Л. Трофімов підкреслює, що соціалізація забезпечує включення людини в соціальні групи через формування властивостей та здібностей, необхідних для виконання соціальних ролей. Він також зазначає, що процес соціалізації здійснюється за допомогою соціальних механізмів, які забезпечують досягнення групових цілей.

А.І. Капська визначає соціалізацію як процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства внаслідок взаємодії з різними умовами життя на всіх вікових етапах.

Б.Д. Паригін розглядає соціалізацію як процес входження до соціального середовища, пристосування до нього, освоєння соціальних ролей і функцій.

А.В. Мудрик виділяє п'ять головних стадій соціалізації: адаптація, індивідуалізація, інтеграція, трудова стадія та посттрудова стадія, кожна з яких характеризується специфічними завданнями та механізмами.

Таким чином, соціалізація в сучасній психологічній науці розглядається як складний, багатогранний процес, що забезпечує формування особистості через взаємодію з соціальним середовищем, засвоєння культурних норм та активну участь у суспільному житті.

Соціалізація як складний багатовимірний феномен охоплює низку взаємопов'язаних компонентів, кожен із яких відіграє ключову роль у формуванні особистості як соціального суб'єкта. Її структура не є однорідною, вона виявляється крізь низку функціональних елементів, що забезпечують цілісність і динаміку процесу включення індивіда до соціокультурного середовища.

Насамперед, когнітивний компонент є визначальним на початкових етапах соціалізації, оскільки він відповідає за формування знань про соціальну

реальність, розуміння соціальних норм, правил, ролей та цінностей, які функціонують у конкретному суспільстві. Через когнітивне засвоєння індивід вибудовує уявлення про соціальний порядок, ідентифікує власне місце в ньому та формує первинні механізми орієнтації в соціумі.

Поряд із когнітивною складовою функціонує емоційно-ціннісний компонент, який забезпечує емоційне прийняття або відторгнення соціальних норм та регуляторів, сприяє формуванню внутрішньої мотивації до дотримання соціально схвалюваних моделей поведінки. Цей компонент тісно пов'язаний із процесами ідентифікації, емпатії, афіліації та самоприйняття, оскільки саме через емоційну залученість особистість засвоює не лише зовнішні норми, а й внутрішньо інтеріоризує їх як частину свого "Я".

Не менш значущим є поведінковий компонент, який виражається у здатності особистості реалізовувати соціальні ролі та моделі поведінки в конкретних ситуаціях взаємодії. Йдеться не лише про просту адаптацію до соціального оточення, а про активну участь індивіда у соціальних практиках, що формують його досвід, навички соціального функціонування та взаємодії. Поведінковий аспект, у свою чергу, тісно переплітається з нормативно-регулятивним — тим, що забезпечує узгодженість поведінки індивіда із загальноприйнятими моральними й правовими стандартами.

Також важливу роль у структурі соціалізації відіграє рефлексивний компонент, завдяки якому особистість усвідомлює себе як суб'єкта соціальної дії, здатного до самоспостереження, аналізу власного місця в соціальних відносинах, критичної оцінки власного досвіду та переосмислення засвоєних норм. Саме рефлексія відкриває можливості для переінтерпретації соціальних значень і, відповідно, для трансформації власної ідентичності.

Варто зазначити, що всі ці компоненти не існують у відриві один від одного — вони функціонують у єдиній системі взаємодій, де кожен з них впливає на інші, забезпечуючи таким чином інтегративну цілісність процесу

соціалізації. Рівень розвитку та гармонійність взаємозв'язків між ними визначають ступінь соціальної зрілості особистості, її адаптивність, здатність до самореалізації в суспільстві та ефективної взаємодії з соціальним середовищем.

У науковому дискурсі соціалізація постає як складний, багатовимірний процес інтеграції індивіда в соціальне середовище, що передбачає як засвоєння ним соціальних норм і цінностей, так і формування здатності до саморегуляції й соціальної взаємодії. У межах теоретико-методологічного аналізу важливим є розгляд типів соціалізації, кожен з яких відображає специфіку механізмів, агентів та контекстів впливу на особистість у різні періоди її життєвого циклу.

Провідною є класифікація соціалізації за критерієм етапності життєвого шляху індивіда. У цьому контексті первинна соціалізація охоплює ранні фази онтогенезу, коли особистість лише починає формуватися у взаємодії з найближчим соціальним оточенням, передусім родиною. Саме в цей період засвоюються фундаментальні уявлення про соціально схвалювану поведінку, моделі емоційного реагування та базові патерни комунікативної взаємодії. Водночас вторинна соціалізація є процесом інтеграції індивіда в інституціоналізовані структури суспільства — систему освіти, професійне середовище, соціальні організації — де відбувається уточнення, трансформація або навіть переоцінка раніше засвоєних норм і ролей.

Окремим аналітичним ракурсом у вивченні соціалізації є її поділ на формальну й неформальну. Формальна соціалізація реалізується через вплив офіційних, нормативно закріплених інституцій, таких як школа, університет чи органи державної влади, які діють відповідно до регламентованих програм і стратегій. У той час як неформальна соціалізація здійснюється поза межами інституціональних структур — через спілкування в неформальних групах, міжособистісні зв'язки, медіа-простір, які, хоч і не мають прямої регуляторної функції, однак відіграють істотну роль у становленні соціальної ідентичності.

Також у сучасному гуманітарному знанні розрізняють ідентифікаційну та маргінальну соціалізацію. Ідентифікаційна передбачає активне прийняття індивідом доміантних норм та ідеалів соціального середовища, у якому він перебуває, що забезпечує йому відчуття приналежності та соціальної включеності. Натомість маргінальна соціалізація виникає у випадках, коли індивід внаслідок об'єктивних чи суб'єктивних чинників не може повністю інтеріоризувати соціальні вимоги, перебуває на межі кількох соціокультурних систем, що породжує стан амбівалентності та внутрішнього конфлікту.

Окремо варто згадати ресоціалізацію — процес вторинного засвоєння нових соціальних норм та моделей поведінки в умовах зміни соціального статусу чи обставин, наприклад, при виході з місць позбавлення волі, адаптації до життя після військової служби чи еміграції. Така соціалізація є особливо складною, оскільки часто передбачає подолання попередніх настанов і поведінкових стратегій.

Таким чином, типи соціалізації не лише відображають структурні особливості цього процесу, а й слугують інструментом глибшого розуміння динаміки взаємодії особистості з соціальним середовищем у контексті культурно-історичних змін, трансформацій соціальних інституцій та ускладнення комунікативних практик.

1.2. Психологічні особливості соціалізації підлітків

У сучасних дослідженнях соціалізації підкреслюється її безперервність протягом життєвого циклу індивіда, а також специфічні особливості, притаманні окремим віковим групам. Підлітковий період соціалізації безпосередньо корелює з психофізіологічними аспектами розвитку підлітка, де вектор і зміст цього процесу значною мірою зумовлюються ширшими соціальними обставинами, які включають домінуючі моральні принципи,

ціннісні системи та соціальні ролі, характерні для відповідної соціальної групи, в якій підліток реалізує свою самототожність і самоствердження.

На думку С.Д. Максименко та С.С. Ракитянської, етап пубертатного розвитку є надзвичайно чутливим до соціальних впливів і демонструє певне ослаблення генетичних детермінант [29, с. 22]. Взаємозв'язок психічного та фізіологічного розвитку підлітка не є синхронним, а межі цього етапу суттєво варіюються: одні індивіди вступають у підлітковий період раніше, інші — пізніше, а пубертатні кризи можуть проявлятися як у 11, так і у 13 років. Вчені зазвичай виокремлюють наступну періодизацію: молодший підлітковий вік охоплює період 11–13 років, старший підлітковий вік — 14–15 років, кожному з яких притаманні свої унікальні характеристики соціалізації.

Наукові погляди свідчать, що пубертатна криза є результатом формування у підлітка здатності та потреби до глибинного самопізнання, що виражається у спробах усвідомлення власної унікальності та неповторних особистісних якостей. Це призводить до активного пошуку самоствердження, самовираження та самовиховання [26, с. 71].

Більшість дослідників наголошують, що ключовою рисою підліткового етапу є радикальні зміни у сфері самосвідомості, що мають вирішальне значення для подальшого формування особистості [24, с. 108]. У цей період активно конструється власна система самооцінки та самовідношення, а також розвивається здатність до глибокого саморефлексивного осмислення. Важливою віхою цього процесу є те, що підліток починає усвідомлювати свою індивідуальність, при цьому поступово відбувається переорієнтація зі зовнішніх оцінок (переважно батьківських) на внутрішні референтні критерії.

Відповідно до еволюційної парадигми соціалізації, розробленої Е. Еріксоном, ключовою психологічною та соціальною задачею підліткового періоду є формування індивідуальної ідентичності. Еріксон акцентує увагу на тому, що в цей етап розвитку постає дилема психосоціальної взаємодії індивіда

з навколишнім світом, яка варіюється між позитивною полюсацією ідентифікації «Я» та негативним спектром рольової плутанини. Таким чином, перед підлітком, який вже здобув здатність до абстрактного мислення та узагальнення, виникає необхідність інтегрувати всі накопичені уявлення про себе — як учня, сина, друга, спортсмена тощо — у єдину цілісну структуру, сполучаючи їх із минулим досвідом та проєктуючи у майбутнє. Цей процес спрямований на консолідацію самосприйняття та формування чіткої особистісної ідентичності, що дозволяє підлітку відчувати власну сутність, визначити місце у соціальному середовищі та зрозуміти напрями свого подальшого розвитку [23, с. 82].

Таким чином, конструювання особистісної ідентичності в період пубертату є критично важливим психосоціальним параметром процесу соціалізації, який визначає подальші аспекти організації поведінкових та когнітивних моделей підлітка. Згідно з концепцією С.Б. Кузікової [26; с. 44], розвиток особистісної ідентичності є важливим аспектом еволюції самосвідомості. Дослідниця зазначає, що вже на ранньому підлітковому етапі дитина починає відчувати власну індивідуальність, проте це відчуття ще не має чітких контурів і вимагає зміцнення меж «Я».

Наукова спільнота відзначає, що головний зміст соціалізації підлітка полягає в тому, щоб шляхом активної інтеракції з оточуючим середовищем сформувати почуття відокремленості власного «Я». Цей процес реалізується через кілька механізмів: 1) становлення відчуття дорослості; 2) ідентифікація з однолітками (відомий феномен «групування»); 3) пошук соціального визнання та оцінки власної поведінки з боку інших. Ці аспекти зазвичай спостерігаються у поведінкових паттернах молодших підлітків, чия структура самосприйняття є недостатньо розробленою та рефлексивно неусвідомленою. Подальший етап еволюції самосвідомості передбачає поглиблення змісту «Я», що супроводжується усвідомленням підлітком системи соціальних взаємодій, які

утворюють ядро особистісної ідентичності. Вчені визначають цей етап як процес становлення ідентичності, який включає наступні фази: 1) формування структури «Я» молодших підлітків; 2) консолідація структури «Я» старших підлітків; 3) становлення відчуття власної гідності [25, с. 21].

У межах різних вікових категорій підлітків спостерігаються суттєві відмінності у структурі їх самосвідомості. Згідно з результатами наукових досліджень, для 12-річних підлітків характерним є акцентування уваги на когнітивних параметрах, таких як вміння, інтереси, здібності та рівень інтелектуального розвитку. Самооцінка і рольові характеристики займають другорядне місце, а міжособистісні відносини знаходяться на периферії їхньої самосвідомості. Водночас, у підлітків віком 13-14 років на перший план виходять самооціночні компоненти, зокрема здатність до критичного самосприйняття та саморефлексії. Інші складові, такі як навички, рольові характеристики та стосунки з однолітками, мають менше значення.

Особливе значення у віковій динаміці самосвідомості має період 15 років, коли провідне місце посідають емоційні переживання, мотиваційні чинники та життєві цінності. Самооцінка стає стабільнішою та набуває все більшого впливу на самоусвідомлення. Відносини з однолітками та рольові характеристики відступають на задній план, поступаючись місцем внутрішньому досвіду та усвідомленню власної ідентичності, яка стає дедалі ціліснішою та менш залежною від зовнішньої оцінки.

Таким чином, у 12-14 років спостерігається критичний етап становлення самосвідомості, коли домінує зовнішня взаємодія з найближчим соціальним оточенням. У старших підлітків цей процес трансформується у самопізнання, що сприяє усвідомленню індивідуальної ідентичності як активного суб'єкта.

Формування особистісної ідентичності є поступовим процесом. Якщо у молодших підлітків домінує орієнтація на зовнішню думку та недостатньо

структуроване уявлення про себе, то у старших підлітків сприйняття себе стає більш стійким, інтегрованим та незалежним від оцінок соціального оточення.

Здатність до самооцінки, що є одним із центральних новоутворень підліткового віку, відіграє вирішальну роль у соціальній адаптації та регуляції поведінки. Наукові дослідники сходяться на думці, що самооцінка підлітка характеризується нестабільністю в молодшому віці через вплив зовнішніх факторів, а з віком стає все більш стійкою, багатоплановою та охоплює різні аспекти життєдіяльності особистості. У процесі розвитку самосвідомості підлітки поступово зосереджуються на внутрішніх аспектах своєї особистості, що сприяє вищому рівню самовизначення.

Згідно з численними науковими дослідженнями, самооцінка (СО) та рівень домагань (РД) молодших підлітків часто характеризуються недостатньою адекватністю, проявляючи як завищені, так і занижені значення. Науковці відзначають поступове зростання адекватності СО протягом підліткового періоду, що супроводжується істотними змінами в її змістовному аспекті [12, с. 97]. Така динаміка пояснюється тим, що цей віковий етап характеризується переходом від фрагментованого і недостатньо чіткого самоусвідомлення до більш інтегрованого та всебічного уявлення про себе. Кількість особистісних якостей, які усвідомлюються старшими підлітками, майже вдвічі перевищує відповідні показники молодших школярів. Самооцінка старших підлітків набуває більш узагальненого характеру, водночас удосконалюються їхні судження щодо власних недоліків, що свідчить про зростання самокритичності.

Отже, однією з ключових характеристик соціалізації в підлітковому віці є розвиток самооцінки, що включає такі параметри, як адекватність, критичність, цілісність і стійкість. Важливою складовою процесу становлення цілісного уявлення індивіда про себе є формування образу «Я» фізичного. У підлітковому віці, коли відбуваються значні фізичні зміни, розвиток тіла стає вирішальним аспектом. Відповідність фізичних параметрів дитини нормам, прийнятим у

групі однолітків, є важливим фактором для соціального визнання і визначає її становище в групі. За цих умов зовнішній вигляд набуває вирішального значення для соціального функціонування, оскільки фізичні риси значно впливають на те, як підліток сприймає себе і як вважає, що його сприймають інші.

Підлітковий організм зазнає низку істотних фізіологічних трансформацій, що проявляються, з одного боку, у зростанні м'язової сили та розширенні фізичних можливостей, а з іншого — у швидкій втомлюваності, обмеженій здатності до тривалих навантажень і перебудові моторного апарату, що спричиняє втрату гармонії рухів. Ці зміни часто призводять до негативних емоцій, пов'язаних із власним тілом і зовнішнім виглядом. У цей період виникає загострена незадоволеність тілесним образом як складовою частиною фізичного «Я» [9, с. 155]. Підлітки надають особливого значення тим характеристикам, від яких залежить їхній соціальний статус і популярність серед однолітків. Зокрема, хлопчики з уповільненим статевим розвитком часто переживають глибокі психологічні труднощі через затримку появи вторинних статевих ознак, що знижує їхній авторитет у групі, викликає почуття неповноцінності.

Важливо враховувати, що в підлітковому віці усвідомлення власного тіла та формування уявлень про зовнішні риси тісно пов'язані з розвитком ключових особистісних якостей, таких як самовпевненість, замкнутість, оптимізм і індивідуалізм. Таким чином, образ власного тіла стає критичним елементом підліткової самосвідомості. Дослідження свідчать, що оцінка зовнішності тісно корелює з психологічним самопочуттям і значною мірою впливає на міжособистісні стосунки. Характерні риси поведінки підлітка в цей період часто включають сором'язливість і страх перед власною зовнішністю, що спонукає до прагнення її корекції. Наприклад, хлопці часто скаржаться на недоліки будови тіла, слабку мускулатуру або недостатність фізичної витривалості.

Практичне оволодіння власним тілом також набуває значної ваги в цей період. Невпевнене володіння фізичними можливостями, некоректне уявлення про власне тіло у поєднанні з нестійкою поведінковою нормативністю можуть зумовлювати різні порушення в поведінці, такі як скутість, незграбність або ж, навпаки, надмірна манерність і розв'язаність. Згідно з вітчизняними дослідженнями тілесності, усвідомлення підлітком власної зовнішності корелює з його психоемоційним станом, статусом у соціальній групі, вибором партнерів для спілкування та навчальної діяльності, а також впливає на характер його взаємин із однолітками й іншими людьми, формуючи сприйняття та оцінку інших [4, с. 149].

Важливо враховувати, що в підлітковому віці окремі елементи образу тіла (когнітивна репрезентація соматичного Я), що відповідають певним моторним вмінням та навичкам, піддаються систематизації у вигляді оцінки фізичних характеристик і тісно інтегруються з глобальним уявленням про себе. Саме через це у підлітків часто виникають психоемоційні ускладнення, пов'язані з процесом самоприйняття та незадоволеністю тілесним образом.

Таким чином, важливим аспектом соціалізації в підлітковий період є формування інтегрованого фізичного образу «Я». Принципові зміни у розвитку самосвідомості дитини, яка входить у фазу підліткового віку, характеризуються порушенням попередніх взаємин між індивідом і його оточенням. Більшість дослідників відзначають, що однією з ключових характеристик самосвідомості підлітка є усвідомлення факту, що він більше не дитина (відчуття дорослості), яке виступає центральним і унікальним новоутворенням особистості підлітка. Активна сторона цього новоутворення виявляється у прагненні бути і визнаватися дорослим.

Дослідники стверджують, що така форма самосвідомості, як почуття дорослості, є центральним новоутворенням раннього підліткового віку та однією з провідних особливостей процесу соціалізації. Почуття дорослості

передбачає сприйняття підлітком себе як дорослої особистості, що супроводжується частковим усвідомленням своєї дорослості [2, с. 108].

Виокремлюються кілька аспектів дорослості, що розрізняються за змістом: у соціально-моральній, інтелектуальній діяльності та інтересах, у сфері романтичних відносин і характеру розваг, а також у зовнішньому вигляді та манері поведінки. Зокрема, визначають такі критерії почуття дорослості: 1) виникнення у підлітка потреби та вимог щодо того, щоб оточуючі ставилися до нього як до дорослого (повага, довіра, тактовність, право на самостійність, визнання людської гідності); 2) прагнення до самостійності і бажання захистити деякі аспекти свого життя від втручання дорослих; 3) формування особистої лінії в поведінці, встановлення власних поглядів, оцінок та їх відстоювання [1, с. 6].

Вказується, що у молодших підлітків відбувається значний злам у самосприйнятті: вони починають цікавитись своїм внутрішнім світом, активно звертаються до рефлексії про себе, яка стає самостійним внутрішнім процесом. Крім того, у цей період виникає інтерес до внутрішнього світу інших людей. У старших підлітків основним об'єктом роздумів стає питання самовиховання; вони починають усвідомлювати характеристики своєї особистості та аналізувати себе в більш узагальненому контексті, акцентуючи увагу на тих рисах, які допомагають їм знаходити своє місце в житті та приносити користь суспільству. У центрі їх роздумів про себе знаходиться дія, як акт суспільної поведінки людини.

Д.Б. Ельконін також розглядає тенденцію до дорослості, яка виявляється у прагненні бути визнаним дорослим. У зв'язку з розвитком самосвідомості у віці 11–12 років, підлітки починають проявляти інтерес до свого внутрішнього світу, що з часом ускладнюється та поглиблюється. Підліток намагається зрозуміти, який він є насправді, і яким хоче бути, при цьому важливим є усвідомлення значущості його індивідуальних характеристик. Для забезпечення стабільності

образу «Я» важливим є пошук схвалення своєї поведінки з боку оточення, що викликає гостру потребу в позитивній оцінці його особистості [20, с. 23].

Потреба підлітка у самопізнанні проявляється, головним чином, через порівняння власних характеристик із ровесниками, що дозволяє здійснювати оцінку себе в контексті реальних можливостей. Таким чином, соціальні взаємодії в середовищі однолітків постають важливою складовою соціальної поведінки підлітків, яка є необхідною для засвоєння соціальних норм, моральних орієнтирів, формування ціннісних уявлень і розвитку самосвідомості. Це середовище виступає як практичне поле для опанування нових способів соціальної взаємодії, розвитку нових інтересів і, зокрема, формування соціально-моральної дорослості підлітка та вдосконалення його комунікативних компетенцій.

Згідно з В.Т. Цибою, підліткова стадія соціалізації характеризується активною інтеріоризацією різноманітних регламентів і соціальних настанов, що є необхідними для успішної діяльності в майбутньому, спрямованої на задоволення біо-, психо- та соціогенних потреб через соціальну взаємодію з іншими суб'єктами. В умовах ігрових ситуацій підліток набуває досвіду прийняття самостійних рішень і оцінки їх наслідків, формуючи навички суб'єкта діяльності [67, с. 19].

У процесі соціалізації в підлітків структурується система особистісних цінностей, які визначають спрямованість і зміст їхньої діяльності та критерії самооцінки. Орієнтація на певні соціальні зразки значною мірою визначає зміст ціннісних орієнтацій підлітка, а їх ієрархічна структура прямо впливає на характер соціальної поведінки. Як показав аналіз літератури, процес освоєння підлітком норм поведінки складається з кількох етапів: 1) ознайомлення з нормою та розуміння її змісту; 2) ототожнення власної поведінки з нормою; 3) прагнення засвоїти норму; 4) здатність реалізувати її на практиці.

Сучасні підлітки, згідно з дослідженнями Н.В. Абдюкової, вже на першому етапі цього процесу стикаються з певними труднощами, оскільки розбіжність між теоретичними уявленнями про норми і їх реальними проявами у поведінці ускладнює засвоєння ціннісно-нормативної системи суспільства. Специфічні уявлення підлітків про мораль можуть призводити до стану гострого вибору між власними переконаннями та соціально запропонованими нормами, які вони переосмислюють і приймають відповідно до особистих уявлень і переконань [1, с. 9].

Яскравими індикаторами ефективності процесу соціалізації підлітка є якісні характеристики його поведінки. Важливою особливістю підліткової поведінки є тенденція до формування групових утворень і інтеграції в різні малих групи. Для підлітка визначальним є наявність референтної (значущої) групи, цінності якої він приймає, орієнтуючись на норми поведінки та оцінки, що пропонуються цією групою, а також глибока потреба визнання і прийняття цією групою є однією з найбільш актуальних для підлітка. Усвідомлення власної приналежності до колективу суттєво впливає на процес формування самооцінки та рівня домагань. На цьому тлі в підлітка розвиваються здатності до орієнтації на вимоги та оцінки однолітків, врахування цих факторів у своїй поведінці та взаємодії з товаришами.

Дослідження підтверджують, що статус підлітка в групі значною мірою визначає процес формування його особистості. Місце підлітка в соціальній ієрархії колективу відіграє важливу роль у розвитку його самосвідомості. Взаємини між підлітками є більш складними, багатогранними та різноманітними порівняно з відносинами молодших школярів. Оволодіння соціальними нормами дружби є однією з ключових рис підліткової соціалізації. Основні неформальні правила дружби серед підлітків базуються на «кодексі товариства», що включає такі норми, як взаємна повага, підтримка, рівність,

вірність, допомога у скрутні моменти, чесність, довіра, емоційний комфорт у спілкуванні, повага до внутрішнього світу та автономії іншої особи [41, с. 254].

Ключовим аспектом етапу розвитку самосвідомості підлітка є те, що його діяльність концентрується на власній особистості, що відображає прагнення до самовизначення та формування індивідуальності, орієнтуючись на певні зразки та значущі цілі. Цей процес є перехідним етапом у еволюції його особистості, відзначаючи якісне піднесення до нової стадії розвитку. Одним з механізмів, що сприяє підлітковому усвідомленню відмежованості свого «Я» від дорослих, є інтеграція до групи однолітків, де самотійність проявляється у сильному бажанні емансипації від дорослих — звільненні від контролю та нагляду з боку старших, таких як батьки, вчителі або старше покоління в цілому. Підвищене прагнення до дорослості, яке виявляється в бажанні демонструвати себе як дорослу особистість, веде до необхідності самотійності в усіх сферах діяльності, вимозі до поваги та визнання своєї індивідуальності з чітко вираженими життєвими позиціями.

Процес формування особистості підлітка, активне розвивання його самосвідомості у контексті соціалізації, призводить до виникнення ключової потреби цього віку — потреби в самоствердженні. Як зазначає М.Й. Боришевський, підвищена увага до внутрішнього світу підлітка на цьому етапі активізує його прагнення до самовизначення, що істотно впливає на формування основних особистісних якостей, зокрема самоактивності, тісно пов'язаної з розвитком суб'єктності особистості. Здатність до самосуб'єктної активності, на думку дослідника, є важливим маркером особистісного розвитку індивіда [40, с. 156].

Згідно з науковими даними, здатність до самотійної поведінки у підлітків призводить до формування нових інтересів і мотивів, а також до пошуку нових способів самовираження. Перший такий момент у молодших підлітків пов'язаний з потребою вийти за межі шкільного середовища, залучитися до

діяльності дорослих. Спілкування в позашкільній сфері дає підліткам можливість виходити за межі школи, відкривати нові інтереси, порівнювати себе з однолітками та працювати над самооцінкою, а також займати своє місце в колі однолітків і дорослих. Особливо важливою є здатність задовольняти потребу в самоствердженні та усвідомленні своєї індивідуальності. Отже, саме на цьому етапі найбільш чітко проявляється позиція підлітка як суб'єкта соціалізації.

Процес соціалізації підлітків реалізується, головним чином, через інтеракцію та взаємодію в контексті спільної діяльності та встановлення товариських зв'язків, де важливу роль відіграє розвиток і розширення контактів з однолітками в рамках суспільно значущої діяльності. Відмінною і значущою для підлітка формою активності є діяльність, яка заповнює вільний час поза навчальними заняттями. У цьому віці особливо поширені захоплення, або хобі, які відрізняються своєю виразною реакцією на оточуючі стимули, зокрема через так звану хобі-реакцію. В ході участі в організованій позашкільній діяльності підліток набуває здатності адекватно сприймати й оцінювати себе, що сприяє пришвидшеному розвитку механізмів саморегуляції та формуванню активної життєвої позиції.

Таким чином, основні психологічні характеристики соціалізації підлітків пов'язані з інтенсивним формуванням і змінами в їхній самосвідомості, що проявляються у виникненні відчуття дорослості та прагненні до ідентифікації з дорослим світом. Цей процес супроводжується розвитком таких базових потреб, як самопізнання, комунікація з однолітками, самоствердження, прагнення до самостійності, виявлення індивідуальності та бажання бути прийнятим у референтну групу. Активне формування самосвідомості, а зокрема й ідентичності, виявляється через поступове становлення цілісного, стабільного, структурованого й менш залежного від зовнішніх оцінок образу «Я». У цьому

контексті розвивається незалежна система оцінки самого себе, яка згодом стає еталоном для подальшого самовизначення.

Важливою складовою цього етапу розвитку є формування підліткової самосвідомості як інтегрованого образу «Я», зокрема фізичного, що відзначається більш чітким відчуттям власної ідентичності. В цьому віці наочно проявляється позиція суб'єкта соціалізації, яка виражається в активному створенні особистісного образу підлітка, де значущу роль відіграють активності, що заповнюють вільний час. З огляду на зазначене, інтеграція підлітка в організовану позашкільну діяльність є важливою умовою його ефективної соціалізації.

Під час теоретичного аналізу спеціалізованої літератури ми виявили суттєву прогалину щодо визначення чітких критеріїв для оцінки ефективності соціалізації. Це явище зумовлене складною та багатогранною природою процесу соціалізації, який на кожному віковому етапі виявляє специфічні особливості. Без формулювання чітко окреслених критеріїв, що базуються на глибокій теоретичній основі, неможливо адекватно і надійно оцінити, чи є процес соціалізації підлітків успішним чи неуспішним у межах нашого експерименту. Визначення цих детермінант є також важливим для подальших наукових досліджень у галузі соціалізації.

Вчені визначають кілька основних аспектів соціалізації, серед яких: соціальне пізнання, оволодіння конкретними навичками практичної діяльності в соціальних сферах, формування ціннісних орієнтацій та установок, набуття соціальних позицій, освоєння соціальних ролей і включення індивіда в активну творчу діяльність. Для більшості вітчизняних досліджень характерне визнання діяльності як одного з провідних факторів соціалізації, в процесі якої у людини формуються певні соціальні характеристики, що є прийнятними для конкретного суспільства. Хоча активність особистості в процесі соціалізації є

загальноновизнаною, відсутність чітко визначених критеріїв успішності цього процесу залишається недоліком.

Деякі наукові дослідження, що аналізують соціалізацію підлітків, зосереджуються на вивченні структури цінностей цієї вікової категорії. Інші дослідники [38, 11] пов'язують ефективність соціалізації з рівнем соціальної компетентності, яка є тісно пов'язаною з формуванням соціально значущих особистісних якостей. При розробці критеріїв для оцінки успішності соціалізації підлітків важливо враховувати специфіку цього процесу на даному етапі розвитку та його психологічні особливості.

Активна трансформація самосвідомості підлітків, яка супроводжується формуванням почуття дорослості та прагненням до самоствердження, спричиняє суттєву соціальну динаміку, орієнтовану на засвоєння нових соціальних моделей поведінки та редагування власної ідентичності, що перетворює підлітка на активного суб'єкта соціалізаційних процесів. Відомо, що формування особистісної ідентичності є ключовим етапом розвитку самосвідомості в підлітковому віці в контексті соціалізації, а основним регулятором соціальної поведінки є самооцінка підлітка. Характерною ознакою поведінки підлітка є феномен групування, оскільки він стикається з численними соціальними вимогами та новими ролями, інтегруючи себе в різноманітні соціальні структури на соціальному й психологічному рівнях. У зв'язку з цим, для розробки критеріїв оцінки успішності соціалізації підлітків є доцільним звернутися до основних положень теорії персоналізації А.В. Петровського. Теоретик асоціює процес соціалізації з інтеграцією особистості у різні соціальні групи через соціальний розвиток та потребу в індивідуалізації. Він вважає, що процеси соціалізації та індивідуального розвитку відбуваються завдяки закономірній зміні фаз адаптації, індивідуалізації та інтеграції. Розуміння соціалізації як процесу оволодіння соціальними ролями, входження до різних груп і колективів шляхом засвоєння норм, цінностей та ідеалів через виховання

та навчання підтримується багатьма вченими [45; с. 160]. Це співвідноситься з ідеєю Т. Парсонса, який підкреслює, що один із основних принципів соціалізації полягає в поступовому включенні індивіда в референтні групи на різних рівнях ієрархії суспільства.

Теорія персоналізації надає можливість глибше осмислити соціалізацію підлітків через призму трьох етапів, що складають її суть. Перший етап — адаптація до існуючих норм соціальної групи, другий — індивідуалізація, третій — інтеграція. Ця концепція є важливим методологічним орієнтиром у дослідженні соціалізаційних процесів на підлітковому етапі. Відповідно до цієї теорії, становлення особистості обумовлене її взаємодією з членами референтної групи, цінності якої вона поступово засвоює. На кожному етапі розвитку особистість вступає в нову соціальну групу, що стає для неї референтною, включаючи такі елементи, як родина, група дитячого садка, шкільний клас чи неформальні підліткові об'єднання, кожне з яких має свої специфічні норми діяльності та спілкування. На етапі адаптації, який є першим в процесі соціалізації, основною є засвоєння норм, правил поведінки, цінностей і ролей даної соціальної групи. Особливо важливим цей етап є для підлітків: затримка на ньому унеможливорює задоволення потреби в індивідуалізації. Визначаючи для себе референтну групу, підліток порівнює свої власні цінності з цінностями групи, прагнучи насамперед до гармонії з колективом і непомітності в ньому. З часом засвоєні групові цінності трансформуються на рівень особистої самосвідомості, приймаються як власні. Цей процес становить основу формування життєвих цінностей, рольових моделей поведінки та групової моралі підлітка. Потреба в самостійності та самоствердженні на другому етапі — індивідуалізації — стимулює пошук підлітком способів вираження своєї індивідуальності в межах групи. Ці способи можуть мати різноманітний характер — від творчого підходу до вирішення групових завдань до асоціальних форм поведінки. На заключному етапі — інтеграції в групі —

підліток набуває здатності до формування соціальних зв'язків у межах колективу, що є критично важливим для його повноцінної соціалізації.

Успішність соціалізаційного процесу залежить від належного завершення кожної з його стадій, що перебувають у тісній взаємозв'язку, оскільки затримка на будь-якому етапі може призвести до неможливості переходу до наступної фази або закріплення у дитини негативних емоційних станів і рис, що інколи може спровокувати деформацію особистості. Відповідно до основних положень теорії персоналізації, у разі, коли підліток не здатен подолати труднощі адаптації, виникають такі негативні якості, як надмірна конформність, невпевненість і нерішучість. Неуспішна індивідуалізація, коли група не сприймає індивідуальні риси дитини, може стати причиною розвитку у неї високого рівня негативізму, підозрілості, агресивності та неадекватно завищеної самооцінки. Процес дезінтеграції веде до того, що особистість втрачає здатність формувати соціальні зв'язки в групі, що призводить до її ізоляції або витіснення з колективу.

Таким чином, дослідники визначають певні орієнтири для оцінки успішності соціалізації особистості на різних етапах цього процесу — адаптації, індивідуалізації та інтеграції. Однак теорія персоналізації не встановлює чітких критеріїв успішності соціалізації, зокрема не вказує на конкретні параметри, що характеризують цей процес, натомість акцентується на негативних якостях, які можуть сформуватися у разі неуспішного проходження кожної з його стадій. Це, в свою чергу, дало підставу для визначення особистісних параметрів, що дозволяють оцінити рівень успішності соціалізації підлітка на кожному з етапів, а також для формулювання критеріїв оцінки цієї успішності.

При розробці особистісних критеріїв для оцінки успішності соціалізації було враховано, що в підлітковому віці значно активізується розвиток моральної сфери. Це період, коли підлітки значну увагу приділяють питанням соціальних норм і міжособистісних взаємин. В процесі регулювання своєї

поведінки вони орієнтуються на стабільні, не залежні від випадкових зовнішніх впливів моральні уявлення, судження та оцінки. Таким чином, підлітковий вік є періодом активного розвитку сфери самоконтролю, зокрема соціального самоконтролю. В цілому, на цьому етапі відбувається чітка кореляція між відповідальністю як моральною якістю особистості та здатністю підлітка до самоконтролю своєї поведінки. У психологічній літературі виділяються три рівні розвитку самоконтролю в підлітків: високий, середній та низький, що розрізняються за глибиною усвідомлення підлітками необхідності регуляції своєї поведінки та ступенем оволодіння методами її контролю. У зв'язку з цим, на наш погляд, рівень самоконтролю є важливим індикатором нормативної соціальної поведінки і адаптації до основних норм суспільства, що робить його важливим особистісним параметром для успішної соціалізації на всіх етапах цього процесу [43, с. 12].

Спираючись на основні положення теорії персоналізації та враховуючи ключові особливості соціалізації в підлітковому віці, зокрема активне формування самосвідомості, ідентичності, самооцінки та швидкий розвиток самоконтролю, ми визначили основні особистісні критерії для оцінки успішності соціалізації на кожному з етапів цього процесу. Отже, на першому етапі (адаптації) до таких критеріїв належать впевненість у собі, середній або високий рівень адекватної самооцінки, рішучість та середній або високий рівень самоконтролю. На другому етапі (індивідуалізації) – це достатньо висока і адекватна самооцінка та рівень домагань, низький або середній рівень агресивності та негативізму, довіра до оточуючих або рівень підозрілості, а також достатньо високий рівень самоконтролю. На третьому етапі (інтеграції) критерії успішності включають здатність до формування соціальних зв'язків у групі та високий рівень самоконтролю.

Ми вважаємо, що індивідуалізація є ключовою потребою в підлітковому віці, що визначає важливість її розвитку на цьому етапі. Отже, на нашу думку,

визначені нами психологічні параметри особистості — впевненість у собі, самооцінка у контексті рівня домагань, а також рівень самоконтролю, агресивності, негативізму та підозрілості — найбільш адекватно і вичерпно відображають характер соціалізаційного процесу підлітка.

1.3. Поняття, структура та особливості соціально-психологічної підтримки

Аналіз науково-психологічної літератури останніх 5 років дозволив зауважити, що сучасні українські наукові дослідження соціально-психологічної підтримки акцентують увагу на необхідності комплексного підходу до відновлення особистості після травматичних подій, враховуючи індивідуальні та соціальні аспекти. Вони підкреслюють важливість розвитку самосвідомості, самооцінки, самоконтролю та соціальних зв'язків у процесі реабілітації, а також необхідність адаптації методів підтримки до специфічних умов та потреб різних соціальних груп [31].

Соціально-психологічна підтримка може бути визначена як комплексний процес взаємодії між індивідом та соціумом, спрямований на відновлення, адаптацію та розвиток психоемоційного стану особистості в умовах стресових або травматичних впливів, що викликані соціальними, політичними чи економічними змінами або кризовими ситуаціями. Вона охоплює сукупність психологічних, соціальних і культурних механізмів, які надають особі ресурси для самопізнання, самовідновлення та активного функціонування в умовах змін, особливо коли ці зміни зачіпають базові соціальні структури та інститути.

Суть соціально-психологічної підтримки полягає в наданні індивідуальних і колективних засобів, які дозволяють особистості не лише адаптуватися до нових соціальних норм і вимог, а й перетворювати ці вимоги на внутрішньо прийняті орієнтири, що сприяють її психосоціальному відновленню та інтеграції в суспільство. Психологічна складова цієї підтримки є не лише

спрямованою на полегшення психічного стану індивіда, а й на розвиток його здатності до самоконтролю, соціальної адаптації та самореалізації в умовах колективної та суспільної трансформації.

Враховуючи сучасний контекст, зокрема вплив війни та інших екстремальних ситуацій на психоемоційний стан населення, соціально-психологічна підтримка виступає як багатокomпонентний процес, що включає інтервенції на рівні особистості, соціальних груп та суспільства загалом. Вона повинна бути інтегрованою, враховуючи як індивідуальні потреби, так і колективні механізми взаємодії. Ця підтримка передбачає не тільки відновлення психічного здоров'я, а й формування соціальної відповідальності, стійкості до стресу та здатності до взаємодії з іншими членами суспільства через соціальні інститути, спільноти та мережі. Вона повинна також забезпечувати підтримку у формах, які відповідають культурним, соціальним і економічним реаліям конкретного суспільства чи соціальної групи, що дозволяє досягти найбільш ефективних результатів [28, с. 70].

Тим самим соціально-психологічна підтримка виступає важливим елементом соціального розвитку та адаптації, сприяючи стійкості індивідуумів і груп у процесі складних трансформаційних змін та сприяючи формуванню адаптивних механізмів для подолання кризи. Вона не лише допомагає відновлювати психологічну рівновагу особистості, а й підтримує процеси соціалізації, інтеграції, а також збереження та зміцнення соціальної цілісності в умовах швидких змін у суспільстві.

У контексті соціально-психологічної підтримки розрізняються два основні типи допомоги: формальна та неформальна, кожен з яких має специфічні механізми реалізації та впливу на особистість та соціальне середовище. Неформальна допомога виступає як природний, інтуїтивний процес, що виникає в результаті індивідуальної ініціативи або соціальної потреби, часто поза межами організованих соціальних інститутів. Вона реалізується через

інтерперсональні взаємодії, де основними рушійними силами є соціальні та моральні норми, а також особисті емоційні зв'язки між суб'єктами допомоги. Неформальна соціально-психологічна підтримка, відповідно до сучасних досліджень, базується на таких соціально-психологічних процесах, як емпатія, підтримка, взаєморозуміння, що дозволяє створювати атмосферу довіри та безпеки, необхідну для емоційного та психологічного відновлення особи.

Формальна допомога, натомість, є системним, інституціональним процесом, що передбачає чітке визначення соціальних ролей та механізмів взаємодії між учасниками допомоги. Вона функціонує в рамках встановлених соціальних структур, де кожна роль—від Клієнта до Виконавця—визначена чіткими юридичними та професійними стандартами. У межах соціально-психологічної підтримки, формальна допомога забезпечується через спеціалізовані організації, де залучаються професіонали з відповідною підготовкою: психологи, соціальні працівники, психотерапевти. Це дозволяє здійснювати комплексний підхід до надання допомоги, що включає не тільки психологічні інтервенції, але й соціальні механізми підтримки, які забезпечують стійкість особистості в соціальному контексті [22, с. 16].

При цьому важливо зазначити, що в умовах сучасного ринку послуг, особливо в контексті соціально-психологічної підтримки, взаємодія між суб'єктами послуг набуває більш складного характеру через введення нових соціальних ролей та функцій. Система "Клієнт—Замовник—Спонсор—Посередник—Підрядник—Виконавець" відображає не лише організаційну складову, а й соціально-психологічні механізми, що забезпечують ефективну координацію та надання допомоги. Зокрема, роль Посередника у цьому контексті часто виступає як ланка, що сприяє побудові мосту між потребами Клієнта та можливостями системи, допомагаючи знаходити оптимальні рішення для вирішення соціально-психологічних проблем.

У випадках, коли проблема чітко визначена як технічно та економічно вирішувана, роль соціально-психологічної підтримки дещо спрощується до функції взаємодії між Замовником і Підрядником, де процес допомоги стає формальним, орієнтуючись на економічні критерії та стандарти. Однак навіть у таких випадках збереження психоемоційного контексту взаємодії є важливим, оскільки навіть технічна чи економічна допомога не може бути повною без врахування соціально-психологічного аспекту. Таким чином, у процесі організації соціально-психологічної підтримки важливим є інтеграція не тільки практичних, але й глибинних психологічних, соціальних механізмів, які сприяють не тільки зовнішньому вирішенню проблем, але й внутрішньому відновленню та розвитку особистості.

У контексті соціально-психологічної підтримки важливо зазначити, що ситуації другого типу характеризуються тим, що проблема, що виникає у Клієнта та Замовника (зазвичай це одна й та сама особа), сприймається як емоційна криза, що супроводжується тривогою, глибоким смутком, душевним дистресом або фізичним і психічним занепадом. У таких випадках Клієнт відчуває потребу в допомозі, проте не здатний чітко усвідомити природу своїх труднощів; він перебуває в стані невизначеності, не розуміє, що саме йому потрібно, і шукає лише підтримки, яка допоможе вибратися з кризової ситуації. Організація формальної допомоги в таких умовах передбачає рух лише через зовнішній сегмент рольового кільця, однак саме на цьому етапі значення зовнішніх відносин відсувається на другий план, оскільки критично важливим стає безпосереднє надання підтримки.

У випадках, коли професіонал (Виконавець) має здійснити глибоку діагностику проблеми Клієнта, допомога набуває характеру терапевтичного втручання, що виходить за межі традиційних медичних і юридичних практик. У такому випадку відповідальність за розв'язання проблеми розподіляється безпосередньо між Виконавцем та Клієнтом, і соціальна допомога перестає бути

товаром, оскільки її кінцевий результат сприймається як цінність, що не може бути об'єктивно виміряна у грошових одиницях. Наприклад, коли лікар рятує життя пацієнта або юрист відновлює репутацію невинної особи, винагорода набуває символічного значення, що вказує на професіоналізм і моральний авторитет працівника, але не може бути оцінена за допомогою фінансових критеріїв. Це підтверджує, що в терапевтичних ситуаціях економічні відносини втрачають свою домінуючу роль, а допомога розглядається як моральна та емоційна підтримка, яка є важливішою за матеріальне відшкодування.

Необхідно зазначити, що в реальних соціальних ситуаціях часто спостерігається так звана дифузія ролей, коли економічні фактори можуть проникати в саму терапевтичну ситуацію, а міжособистісні взаємодії, що мають допоміжний характер, раптом набувають ознак комерційної діяльності. Це свідчить про необхідність вивчення ідеалізованих моделей соціально-психологічної підтримки, де перехід між соціальними ролями не завжди чіткий і визначений, що вимагає додаткової уваги при розробці ефективних механізмів організації допомоги.

З соціально-психологічної точки зору можна виділити різноманітні форми підтримки, такі як захист, допомога, підтримка, сприяння, забезпечення, турбота та лікування, що потребують диференційованого підходу. Клієнт може потребувати одночасно декількох видів допомоги, і терапевт повинен усвідомлювати цю складність як «розгалужене ціле». Визначення правильних акцентів у терапевтичній ситуації є основою ефективного втручання. Важливим є те, що правильне розподілення акцентів зумовлюється складною ціннісно-смісловою структурою допомоги, де зміст завдання визначається не лише конкретними проблемами, а й взаємозв'язком між ними.

Наприклад, державна програма допомоги бездомним дітям, що передбачає профілактику правопорушень, повинна враховувати соціально-психологічну складність завдань, адже психологічно і соціально доцільно

акцентувати увагу на наданні допомоги саме у напрямку підтримки дітей, а не на вирішенні проблем, пов'язаних із правопорушеннями. Відсутність чіткої теоретичної основи в багатьох програмах надання допомоги може проявлятися у невірному використанні термінів, що вводить у оману щодо справжніх цілей та завдань таких ініціатив [18, с. 11].

Нарешті, з огляду на зміст проблеми клієнта, важливо визнати, що терапія може бути організована на різних рівнях: біологічному (соматичному), психологічному, соціальному та особистісному (духовному). При цьому реальна проблема зазвичай є комбінованою, що ускладнює процес терапевтичного втручання. Наприклад, депресія може бути спричинена як фізичним захворюванням, так і психологічним стресом чи соціальною незахищеністю. Терапевт має здатність диференціювати ці фактори і на їх основі розробити індивідуальну стратегію допомоги.

У відповідності до визначення О.Ф. Бондаренка, психологічна допомога є практикою, що забезпечує емоційну, смислову та екзистенційну підтримку у складних ситуаціях, що виникають у процесі особистісного та соціального існування. Психологічна допомога не обмежується лише індивідуальним рівнем, а може бути спрямована на соціальні групи та організації, що потребують колективної підтримки та вирішення спільних проблем.

Наукове дослідження в цій області використовує різні концепти, зокрема, «основні функції соціально-психологічної служби», «основні види діяльності практичного психолога» і «основні види психологічної допомоги», які іноді використовуються як синоніми, а іноді набувають окремого змісту в залежності від контексту.

Аналізуючи вищезгадані концепти, можна стверджувати, що перше з них має більш широкий охоплення, ніж друге. Це означає, що діяльність практичного психолога об'єднує не лише психологічну допомогу індивіду, а й інші важливі види роботи, такі як освітньо-просвітницька діяльність,

профілактичні заходи, моніторинг управлінських процесів в організаціях, а також проведення експертизи управлінських проектів та інші супутні функції.

Таким чином, розглянемо детальніше співвідношення між психологічною допомогою як основною формою підтримки особистості та різноманітними видами діяльності практичного психолога.

Зокрема, на думку О.Ф. Бондаренка, до обов'язків практичного психолога входять не лише консультування та психотерапевтична робота (позамедична), а й діагностична діяльність, корекція поведінки, а також профілактика, що, згідно з багатьма теоретиками, є важливими складовими роботи спеціалізованих психологічних служб.

У зв'язку з цим, доцільно, на наш погляд, використовувати термін «психологічна допомога» в його широкому розумінні, що охоплює різні форми практичної діяльності психологів, такі як діагностика, профілактика, корекція, котрі органічно поєднуються з консультуванням і психотерапією. Для конкретизації цих аспектів можна застосовувати поняття «психологічна підтримка», «психологічний супровід» або «психологічне забезпечення».

З іншого боку, при узагальненому аналізі терміна «психологічна допомога» в більш вузькому контексті, слід враховувати, що основними її складовими є корекція, консультування та психотерапія, які розглядаються як невід'ємні елементи практичної психологічної роботи.

Серед основних етичних принципів психологічної підтримки, запропонованих Ю. Альшиною, виділяються наступні:

1. Безоцінне ставлення до клієнта, що передбачає створення безпечного простору для клієнта, де він може висловити свої думки без страху засудження, з можливістю отримати підтримку без тиску чи нав'язування.

2. Орієнтація на цінності клієнта, а не на соціально прийняті норми, що дозволяє клієнту бути більш відкритим і щирим, а також сприяє рефлексії та зміні цінностей у разі необхідності.
3. Заборона давати поради, що полягає в тому, що психолог не має права втручатися в життя клієнта шляхом рекомендацій, адже це може знизити активність клієнта та зменшити його відповідальність за власне життя.
4. Анонімність, яка забезпечує конфіденційність інформації, наданої клієнтом, з винятками, передбаченими законодавством, що має важливе значення для створення довіри між психологом і клієнтом.
5. Розмежування особистих та професійних відносин, що вимагає уникати особистих взаємин, які можуть впливати на об'єктивність і ефективність психологічної підтримки [3, с. 42].

З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що соціально-психологічна підтримка є складним, багатогранним процесом, який охоплює не лише психологічну допомогу особистості у вигляді корекції, консультування та психотерапії, а й інші важливі аспекти, такі як діагностика, профілактика та підтримка розвитку індивіда. Водночас, важливість етичних принципів і стандартів професійної поведінки психолога, що базуються на взаємній повазі, конфіденційності та чітких межах між особистими й професійними відносинами, є визначальним фактором у забезпеченні ефективності та моральної відповідальності наданої допомоги. Таким чином, соціально-психологічна підтримка є важливим інструментом у процесі розвитку індивідуального потенціалу, збереження психічного здоров'я та сприяння гармонійному соціальному функціонуванню особистості в умовах сучасного соціуму.

Організація соціально-психологічної підтримки є складним багатокомпонентним процесом, який вимагає інтеграції численних теоретичних

концепцій, методологічних підходів та етичних норм у межах широкої соціально-психологічної практики. Особливості організації цього процесу можна зрозуміти лише через призму взаємодії між індивідом, соціумом та системою психологічної допомоги, що передбачає діалектичну взаємозалежність між психічним станом особистості та соціальними умовами її існування.

Передусім, організація соціально-психологічної підтримки виступає як структурована діяльність, спрямована на активізацію механізмів адаптації індивіда до соціокультурних умов та вирішення актуальних психологічних проблем через залучення широкого спектру психологічних інструментів, методів та інтервенцій. Проте процес соціально-психологічної підтримки не є лише механічною послідовністю практичних заходів, а являє собою цілісну, динамічну систему, де кожен етап впливу на особистість або групу має глибоке науково-методологічне обґрунтування, що дозволяє враховувати індивідуальні особливості сприйняття, емоційної сфери та когнітивних структур осіб, що знаходяться під підтримкою.

Засадничою характеристикою організації соціально-психологічної підтримки є міждисциплінарний підхід, що передбачає поєднання знань та практичних навичок з різних галузей знань — психології, соціології, педагогіки, медицини, етики тощо. У цьому контексті соціально-психологічна підтримка виступає як інтегративний процес, що охоплює не лише пряме психологічне втручання, а й суспільно орієнтовані заходи, які включають профілактику, консультативну роботу, корекційні програми, а також створення сприятливих умов для соціальної адаптації та розвитку особистості в складних соціокультурних умовах. Це передбачає розгляд соціально-психологічної підтримки як не лише інтервенції на рівні індивідуального досвіду, а й на рівні суспільних структур, в яких ці індивіди функціонують.

Додатково, важливу роль у організації соціально-психологічної підтримки відіграють етичні та правові аспекти, що регулюють взаємодію психолога з клієнтом. Це стосується як конфіденційності інформації, так і дотримання принципів неупередженості, безоціночного ставлення та обмеження в наданні порад. Із цієї точки зору, соціально-психологічна підтримка має також етичну складову, що вимагає від психолога не лише високого рівня професіоналізму, але й уміння працювати в межах гуманістичних та етичних принципів, що визначають його роль не тільки як консультанта, але й як соціального агента змін.

Особливістю організації цього процесу є також врахування соціально-психологічних характеристик груп, в яких відбувається підтримка. Це означає, що соціально-психологічна підтримка не є статичною, а має бути адаптованою до конкретних умов та потреб соціальних груп, що потребують допомоги. При цьому організація підтримки повинна враховувати індивідуальні та колективні фактори — від рівня соціальної інтеграції до колективної ідентичності, що впливають на ефективність підтримки та її результативність у кінцевому підсумку.

Таким чином, організація соціально-психологічної підтримки є складним і багатограним процесом, що передбачає не лише психологічні, але й соціальні, культурні та етичні аспекти, з акцентом на глибоке розуміння індивідуальних і колективних процесів. Вона вимагає інтеграції міждисциплінарних знань і практик, високого рівня етичної відповідальності та готовності до адаптації до змінних соціокультурних умов. Тільки за таких умов соціально-психологічна підтримка може бути ефективною і дійсно сприяти гармонійній адаптації та розвитку особистості в сучасному соціумі.

РОЗДІЛ 2: ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АСПЕКТІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

2.1. Методики дослідження показників соціалізації особистості

Методики дослідження показників соціалізації особистості вимагають використання різноманітних показників, що дозволяють здійснювати комплексний аналіз процесів соціалізації в їхньому взаємозв'язку з соціальними, культурними та індивідуальними чинниками. Враховуючи багатогранність цього явища, важливо опиратися на показники, які відображають різні аспекти соціалізації, зокрема когнітивні, емоційні, поведінкові та соціальні.

Одним із основних показників є рівень адаптації індивіда до соціальних норм і цінностей. Цей показник може бути виміряний через аналіз інтерналізації соціальних норм, що відображає здатність особистості усвідомлювати та приймати суспільні правила поведінки, а також їхній вплив на саморегуляцію поведінки в умовах різних соціальних ситуацій. Важливим є також оцінювання рівня інтеграції індивіда у різні соціальні групи, що передбачає не лише фізичну присутність у певному соціумі, а й рівень залучення до його активностей, взаємодії з іншими членами спільноти, здатність формувати та підтримувати соціальні зв'язки.

Наступним критерієм є розвиток соціально-комунікативних навичок, які визначають здатність особистості ефективно взаємодіяти з іншими людьми, розвивати і підтримувати міжособистісні відносини, вирішувати конфлікти та адаптуватися до соціальних змін. Оцінка цього показника включає в себе такі аспекти, як здатність до вербальної та невербальної комунікації, рівень емпатії, уміння слухати та реагувати на потреби інших, а також рівень толерантності до різноманітних соціальних контекстів.

Не менш важливим є вимірювання рівня соціальної відповідальності, що передбачає здатність особистості усвідомлювати свою роль у суспільстві та брати на себе відповідальність за виконання соціальних обов'язків. Цей показник виявляється через участь у громадських і соціальних ініціативах, готовність допомагати іншим, а також рівень етичної свідомості щодо соціальних питань.

Ще одним важливим показником є когнітивна складова соціалізації, що включає в себе знання та розуміння соціальних структур, цінностей, норм та традицій. Це дозволяє особистості адаптувати свої поведінкові моделі до специфіки того чи іншого соціального середовища, передбачаючи реакцію на можливі зміни в суспільстві.

Соціалізація особистості неможлива без розвитку внутрішнього механізму саморегуляції, що охоплює емоційно-ціннісні орієнтації, самовизначення та самооцінку. Показники самосвідомості та самоповаги можуть бути використані для вивчення здатності особистості адекватно оцінювати свою роль у соціумі, розвивати позитивний імідж, а також встановлювати і підтримувати внутрішню рівновагу в умовах соціального впливу.

Також важливим є показник культурної соціалізації, що визначає ступінь проникнення індивіда в культуру, традиції та звичаї, що є основою соціального порядку. Це включає в себе участь у культурних практиках, сприйняття культурних ідентичностей та вміння адаптувати власну поведінку в межах культурних відмінностей.

Загальноприйняті методики дослідження показників соціалізації особистості є важливим інструментом вивчення процесів, що охоплюють взаємодію індивіда з соціальним середовищем, яке визначає його поведінкові патерни, когнітивні структури, емоційні реакції та соціальні взаємини. Науковці застосовують різноманітні підходи для кількісного та якісного аналізу соціалізації, використовуючи різні методи, що базуються на психологічних,

соціальних, педагогічних та культурологічних теоріях. Аналізуючи загальноприйняті методики, слід враховувати їхній методологічний контекст, а також конкретні показники, що визначають ступінь та глибину соціалізації.

Однією з найбільш поширених методик є використання опитувальників і тестів, що спрямовані на оцінку соціальної адаптації особистості. Зазвичай ці інструменти складаються з набору запитань, що дозволяють виявити рівень інтеграції індивіда у різні соціальні групи, його здатність до взаємодії з оточенням, а також ступінь прийняття соціальних норм і цінностей. Тести, зокрема, можуть бути орієнтовані на вивчення рівня емоційної та когнітивної зрілості, що є необхідними для адаптації особистості до суспільних вимог. Однак такий підхід має свою обмеженість, оскільки не завжди дозволяє точно виміряти емоційно-ціннісні орієнтації чи глибину внутрішньої саморегуляції, що є суттєвими аспектами соціалізації [8, с. 32].

Не менш важливими є методики, що ґрунтуються на якісному дослідженні соціальних взаємодій, які дозволяють вивчати реальні процеси комунікації між індивідом та соціальним середовищем. Зокрема, методи спостереження та інтерв'ю надають можливість глибше зрозуміти специфіку соціальної поведінки, умови її формування та вплив соціальних контекстів. Спостереження за поведінкою особистості в природних соціальних умовах дозволяє зібрати дані про взаємодію індивіда з оточуючим світом, його рефлексію та адаптаційні реакції на зміни в середовищі. Це може включати як соціально-психологічне, так і поведінкове спостереження, що дає змогу оцінити ефективність соціалізаційних стратегій у контексті конкретних соціальних груп або культур.

Особливу увагу заслуговує також методика соціометрії, яка надає змогу вивчати структуру соціальних відносин у колективах, визначаючи місце індивіда в соціальній мережі. Цей метод дозволяє дослідити рівень соціальної підтримки, вплив соціальних ролей, а також взаємодію між членами групи. Результати соціометрії сприяють оцінці того, як соціальні ролі, взаємодії та

статуси в групах визначають процес соціалізації, а також впливають на розвиток особистості в контексті її соціальних зв'язків.

Також необхідно зазначити методики, орієнтовані на вимірювання емоційно-ціннісної складової соціалізації, такі як інтерв'ю, що дозволяють розкрити глибинні механізми формування соціальних орієнтацій і виявити вплив соціальних норм і цінностей на індивідуальну поведінку. У цьому контексті особливий інтерес представляє використання проєктивних методик, таких як «Тест Роршаха» чи «Тематичний апперцептивний тест» (ТАТ), які дозволяють виявити внутрішні конфлікти, ціннісні орієнтації та соціальні установки через проєкцію індивідуальних переживань на соціальні ситуації.

Крім того, варто зазначити роль методик, які орієнтуються на вивчення соціального розвитку в контексті культурних ідентичностей, зокрема дослідження змін у соціальних та культурних вподобаннях через культурні сценарії та практики. Ці методики дозволяють аналізувати, яким чином індивід взаємодіє з культурними символами та цінностями, наскільки вони внутрішньо прийняті і є основою його соціалізаційного досвіду.

Слід також згадати методики, що фокусуються на вимірюванні рівня розвитку соціальної самосвідомості, такі як тест на оцінку рівня самоповаги та саморозуміння, що є ключовими складовими процесу соціалізації. Вони дозволяють з'ясувати, наскільки індивід усвідомлює свою роль у соціальному контексті та здатний до адекватної самооцінки в процесі соціальної інтеграції [11, с. 57].

Враховуючи всю множинність підходів до вимірювання показників соціалізації, важливо підкреслити, що жодна з методик не є універсальною і не може в повній мірі охопити всі аспекти цього складного процесу. Однак комплексне використання кількох методів, що взаємодоповнюють одне одного, дозволяє отримати більш глибоке і точне уявлення про соціалізацію

особистості, її соціальну адаптацію, розвиток взаємодії з іншими людьми, а також внутрішні психологічні процеси, які супроводжують цей процес.

У сучасних українських наукових дослідженнях, присвячених соціалізації особистості, спостерігається тенденція до інтеграції різноманітних методичних підходів, що дозволяють комплексно оцінити та аналізувати процеси соціалізації в умовах трансформаційного суспільства.

Загалом, сучасні українські дослідження соціалізації особистості характеризуються багатогранністю методичних підходів, що дозволяє всебічно аналізувати процеси соціалізації в умовах сучасного суспільства.

Таблиця 2.1.

Аналіз основних методик дослідження соціалізації особистості

Методика	Досліджуваний показник	Методи, на яких базується	Основні особливості
Методика соціометрії	Структура соціальних відносин у колективі, соціальний статус індивіда	Оцінка взаємодії членів групи, вибір «лідерів» і «аутсайдерів»	Дозволяє оцінити соціальні ролі, стосунки, соціальну підтримку; вивчає групову динаміку, взаємодію на рівні групових відносин.
Тест Роршаха	Виявлення соціальних, емоційних та когнітивних характеристик особистості	Проективна методика: інтерпретація чорнильних плям	Вивчає внутрішній світ індивіда, його інтерпретацію соціальних ситуацій, відносини до соціуму через проекцію.
Тематичний апперцептивний тест (ТАТ)	Соціальні установки, мотивація, міжособистісні конфлікти	Проективна методика: інтерпретація картин із соціальними сюжетами	Допомагає вивчити соціальну адаптацію, особистісні переживання, взаємодію з іншими людьми через уявлення про соціальні ситуації.

Продовження Таблиці 2.1.

Опитувальник соціальної адаптації (СА) Я. А. Кроків	Ступінь соціальної адаптації особистості в новому середовищі	Анкетування, запитання щодо адаптаційних труднощів	Визначає рівень інтеграції особистості в нові соціальні умови, оцінюючи труднощі адаптації та адаптаційні стратегії.
Мотиваційний тест для оцінки соціальної активності (Габріеле Джорджі та Вінченцо Маєр)	Мотивація до соціальної взаємодії, соціальна активність	Оцінка мотиваційних орієнтацій через питання про соціальні ролі	Оцінює внутрішні мотиви, які визначають бажання особистості взаємодіяти в соціумі, залучення до соціальних ініціатив, активність у соціальних ситуаціях.
Тест на соціальну самосвідомість	Рівень самооцінки та саморозуміння в соціальному контексті	Оцінка рівня самоповаги, рефлексії через відкриті та закриті запитання	Оцінює, наскільки індивід усвідомлює свою роль в суспільстві, розуміє свою соціальну ідентичність і здатність до самооцінки в соціальних відносинах.
Індекс соціальної підтримки (Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко)	Ступінь соціальної підтримки, взаємодії в колективі	Оцінка кількості та якості підтримки через питання про взаємодію	Визначає рівень підтримки в соціальних групах, допомагає вивчити соціальні мережі та їхній вплив на адаптацію особистості.
Методика "Індекс соціальної інтеграції" (Talcott Parsons)	Рівень інтеграції індивіда в соціум, визнання соціальних ролей	Оцінка через соціометрію та інтерв'ю з оцінкою соціальних функцій	Вивчає, наскільки особистість адаптована до соціальних вимог, як вона взаємодіє з різними соціальними групами та в якому соціальному контексті вона функціонує.

Завершення Таблиці 2.1.

Методика оцінки емоційної зрілості	Рівень емоційної зрілості, здатність до емоційного саморегулювання	Тести на емоційну інтелігентність, інтерв'ю	Оцінює емоційну здатність до адаптації, внутрішній контроль і реакції на соціальні ситуації через емоційний відгук і саморегуляцію.
Тест соціальної компетентності	Навички соціальної взаємодії, ефективність соціальної поведінки	Тести, що включають ситуаційні завдання та запитання на соціальну реакцію	Визначає рівень соціальної компетентності, здатність індивіда успішно взаємодіяти в соціальних ситуаціях, адаптуватися до вимог соціальних норм.
Методика визначення типу соціальної підтримки (ТСП)	Типи соціальної підтримки, стратегія взаємодії в соціальних стосунках	Тестування на виявлення стилю підтримки, анкети	Визначає, як індивід шукає та використовує підтримку в соціальних ситуаціях, оцінюючи способи реакції на соціальні стреси та труднощі в контексті соціальних ролей.

Аналіз таблиці показує, що для дослідження показників соціалізації особистості використовуються різноманітні методики, які зосереджені на вивченні соціальних відносин, особистісної адаптації, міжособистісних взаємодій, а також емоційної та соціальної компетентності. Методики включають проєктивні тести, інтерв'ю, анкети та соціометричні методи, що дозволяють зібрати комплексну інформацію про соціальні ролі особистості, її здатність до адаптації в колективі, рівень соціальної підтримки та інтеграції в суспільство.

Перш за все, варто відзначити, що методики варіюються за своєю специфікою. Так, проєктивні методики, такі як ТАТ і тест Роршаха, дозволяють

оцінювати внутрішні процеси особистості через проекцію на соціальні ситуації. Вони особливо корисні для вивчення неусвідомлюваних аспектів соціалізації, таких як внутрішні переконання, емоційні реакції на соціальні стреси або неусвідомлені соціальні установки. Водночас, методики, що базуються на соціометрії, дають змогу з'ясувати, як особистість функціонує в груповому середовищі, вивчаючи соціальні відносини та ролі у групах.

Опитувальники та тести, такі як "Індекс соціальної підтримки" або "Тест соціальної компетентності", мають практичну спрямованість і дозволяють досліджувати рівень інтеграції особистості в соціальне середовище, оцінюючи її здатність до ефективної взаємодії з іншими людьми. Вони дозволяють отримати кількісні дані про соціальні відносини і підтримку, що важливо для оцінки соціальних потреб та можливостей адаптації [14, с. 383].

Методики оцінки емоційної зрілості та самосвідомості дозволяють досліджувати здатність особистості розуміти і регулювати свої емоції, що є важливим аспектом соціалізації. Це особливо важливо для оцінки того, як людина реагує на соціальні стреси і конфлікти, а також чи здатна вона досягати гармонійної взаємодії з іншими.

Загалом, методики дослідження соціалізації особистості не обмежуються лише аналізом зовнішніх аспектів поведінки, а охоплюють також внутрішні психологічні механізми, які визначають рівень соціальної адаптації та ефективності соціальної взаємодії. Це дозволяє отримати більш повне уявлення про особистість в контексті її взаємодії з соціумом, а також виявити як індивідуальні, так і групові фактори, що впливають на процеси соціалізації.

Аналіз показав, що існує широка гамма методик, що охоплюють різні аспекти соціалізації особистості: від вивчення соціальних відносин та адаптації до оцінки емоційної та соціальної компетентності. Кожна методика має свою унікальну спрямованість, що дозволяє здійснювати комплексний підхід до вивчення соціалізації, поєднуючи як якісні, так і кількісні методи. Це створює

можливість для глибокого розуміння соціальної інтеграції особистості, а також допомагає виявити фактори, що можуть впливати на ефективність цього процесу.

Враховуючи специфіку дослідження рівня соціалізації підлітків з неповних сімей, доцільно обрати методику, що забезпечить не лише оцінку соціальних відносин і соціальної інтеграції підлітка, а й дозволить проаналізувати внутрішні, глибинні аспекти особистісної адаптації, емоційної реакції на соціальні стреси, а також взаємодії з оточенням. Оскільки підлітки з неповних сімей часто мають специфічні проблеми, пов'язані з відсутністю одного з батьків, зниженим рівнем соціальної підтримки, а також можливими емоційними і психологічними проблемами, важливо обрати методику, яка дозволить виявити як зовнішні, так і внутрішні фактори, що впливають на їх соціалізацію.

З огляду на це, оптимальним вибором є комбінація соціометричних методик, таких як тести на соціальну підтримку та адаптацію в групі, з проєктивними методами, наприклад, тестами ТАТ (Тематичний Апперцептивний Тест) або Роршаха, що дають змогу глибше проникнути в внутрішній світ підлітка. Соціометричні методики дозволяють оцінити рівень соціальної інтеграції підлітка в його соціальному середовищі (як в межах шкільного колективу, так і в сімейних стосунках), виявити, наскільки він має соціальні зв'язки, підтримку з боку однолітків і вчителів, а також наскільки ефективно здатний адаптуватися до різних соціальних контекстів.

Проєктивні методи, в свою чергу, зосереджуються на вивченні несвідомих механізмів, що впливають на поведінку підлітка, таких як його ставлення до сімейних відносин, власна роль у сім'ї, емоційні реакції на конфлікти та відсутність одного з батьків. Тест Роршаха, наприклад, дає можливість дослідити інтерпретацію підлітком соціальних і особистісних ситуацій, оцінити

його емоційну зрілість, здатність до саморегуляції, а також наявність потенційних психічних напружень, пов'язаних з його сімейним становищем.

Важливою особливістю цього підходу є те, що в процесі використання комбінації методик досліджуються як об'єктивні, так і суб'єктивні аспекти соціалізації. Соціометричні методи дають змогу отримати конкретні дані про соціальні зв'язки та взаємодії, а проєктивні методи дозволяють глибше зрозуміти, як підліток інтерпретує свою ситуацію і як ці інтерпретації впливають на його поведінку в соціумі.

Таким чином, обрана методика дозволяє здійснити комплексну оцінку рівня соціалізації підлітка з неповної сім'ї, виявивши не лише зовнішні аспекти його інтеграції в соціум, а й глибинні психологічні фактори, які можуть сприяти чи перешкоджати адаптації до соціальних вимог. Це дозволить створити цілісну картину соціалізації, враховуючи всі її складові: від внутрішньоособистісних конфліктів і емоційної незрілості до зовнішніх соціальних бар'єрів і підтримки, яку він отримує в своєму середовищі.

2.2. Результати дослідження особливостей соціалізації підлітків з неповних сімей

Дослідження особливостей соціалізації підлітків з неповних сімей проводилось серед 18 підлітків, віком 14-15 років, які навчаються в трьох різних 9 класах Ізмаїльської гімназії №16 з початковою школою Ізмаїльської міської ради. Усі респонденти походять із неповних сімей (де відсутній один із батьків, у всіх випадках - батько).

Метою дослідження було вивчити рівень самооцінки, домагань, рівень агресивності й самоконтролю як важливих чинників соціалізації підлітків.

Для збору емпіричних даних було використано три методики:

1. Методика діагностики рівня самооцінки та рівня домагань (Т. Дембо – С.Я. Рубінштейн),
2. Методика Басса–Дарки (для оцінки агресивності та ворожості),
3. Індекс соціальної підтримки (Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко).

Аналіз результатів методики діагностики рівня самооцінки та рівня домагань (Т. Дембо – С.Я. Рубінштейн).

У процесі дослідження було використано методику, спрямовану на виявлення рівня самооцінки підлітків, яка відображає сформоване уявлення індивіда про самого себе, рівня домагань як показника бажаних досягнень та оцінки, яку особистість вважає прийнятною для себе, а також на визначення ступеня розриву між образом реального "Я" та ідеального "Я", що є індикатором внутрішньої задоволеності або, навпаки, глибинного відчуття незадоволення собою.

Отримані результати дозволяють окреслити низку характерних тенденцій, що мають аналітичне та діагностичне значення. Так, було виявлено, що понад половина опитаних (61%) мають занижений рівень самооцінки, що виражається у низькому позиціюванні власного "Я" на шкалі оцінки. Така особливість є характерною для осіб із вираженим почуттям меншовартості, недостатньою вірою у власні сили, сумнівами щодо власної значущості та компетентності. Водночас близько третини респондентів (28%) продемонстрували середній рівень самооцінки, а лише в окремих випадках (11%) зафіксовано адекватно високий рівень позитивного ставлення до себе, що відповідає реалістичному самоусвідомленню.

Аналіз рівня домагань виявив невідповідність між прагненнями та реальними оцінками себе в більшості випадків (72%). Такий дисбаланс в одних випадках проявлявся через завищені очікування, що не підкріплені впевненістю у власних можливостях, у інших — через занижені прагнення, які свідчать про

внутрішній страх перед невдачею, низький рівень мотивації до саморозвитку та потенційну відмову від досягнення вищих цілей.

Що стосується аналізу розриву між реальним і ідеальним образом "Я", то для понад половини учасників (56%) характерний значний ступінь такого розриву, що свідчить про глибоке внутрішнє незадоволення собою, можливу наявність емоційної нестабільності, підвищеної тривожності, знижену соціальну адаптованість. Водночас лише у незначної частини підлітків (17%) зафіксовано мінімальну різницю між цими уявленнями, що є свідченням більш-менш гармонійного внутрішнього стану та позитивного самосприйняття.

Окремої уваги заслуговує гендерно обумовлена специфіка. Було встановлено, що дівчата з неповних сімей частіше мають занижену самооцінку при водночас високому рівні домагань, що вказує на напружений внутрішній конфлікт між очікуваннями та впевненістю у власних можливостях. Натомість хлопці в аналогічних умовах переважно демонструють помірну самооцінку із заниженими прагненнями, що може свідчити про іншу психологічну траєкторію адаптації до ситуації батьківської відсутності.

Сукупність отриманих даних дає підстави стверджувати про наявність у підлітків із неповних родин виражених внутрішньоособистісних труднощів, які ускладнюють процес їхньої соціалізації, знижують рівень упевненості в соціальній взаємодії, перешкоджають формуванню цілісного позитивного образу "Я", а також істотно звужують їхні адаптаційні можливості як у навчальному середовищі, так і в системі міжособистісних стосунків.

Результати за цією методикою представлено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2:

Аналіз результатів рівня самооцінки та рівня домагань (Т. Дембо – С.Я. Рубінштейн).

Параметр	Кількість осіб (n = 18)	Відсоток (%)
Рівень самооцінки		
Занижена	11	61,1%
Середня	5	27,8%
Висока	2	11,1%
Рівень домагань		
Високий (вище самооцінки)	10	55,6%
Низький (нижче самооцінки)	3	16,7%
Відповідає самооцінці	5	27,8%
Розрив між "Я-реальним" і "Я-ідеальним"		
Значний	10	55,6%
Помірний	5	27,8%
Мінімальний	3	16,7%

Аналіз результатів методики Басса–Дарки.

У дослідженні було використано методику Басса–Дарки, яка дозволяє оцінити загальний рівень агресивності та ворожості, а також виявити переважаючі форми агресивної поведінки. Методика включає вісім шкал: фізична агресія, непряма агресія, дратівливість, негативізм, образливість, підозрілість, вербальна агресія та почуття провини.

Аналіз результатів показав, що у 7 із 18 підлітків (38,9%) спостерігається високий рівень агресивності, що проявляється у схильності до фізичної або вербальної реакції на конфліктні ситуації, емоційній збудливості та імпульсивності. У 9 респондентів (50%) рівень агресивності знаходиться на середньому рівні, що вважається віковою нормою. У 2 осіб (11,1%) зафіксовано низький рівень агресивності, що свідчить про наявність самоконтролю, схильність до уникнення відкритих конфронтацій та стриману поведінку.

Структурний аналіз окремих шкал представлено нижче:

- Фізична агресія (наприклад, схильність до застосування фізичної сили) найбільш виражена у 5 респондентів (27,8%), переважно серед хлопців.
- Вербальна агресія (тенденція до конфліктного стилю спілкування) виявлена на високому рівні у 8 осіб (44,4%) незалежно від статі.
- Образливість і підозрілість (схильність до інтерпретації намірів інших як ворожих) підвищені у 10 підлітків (55,6%), зокрема серед тих, хто демонструє емоційну нестабільність або занижену самооцінку.
- Негативізм (опозиційність, опір зовнішнім вимогам) спостерігався на помірному рівні у 6 респондентів (33,3%), частіше – серед дівчат.
- Дратівливість виявлена у 9 осіб (50%), що відповідає особливостям підліткового віку, проте її рівень посилюється в умовах психоемоційної нестабільності, зокрема через дефіцит сімейної підтримки.

Підвищений рівень почуття провини зафіксовано у 11 підлітків (61,1%). Це може свідчити про наявність внутрішніх конфліктів, моральну дезорієнтацію, а також емоційне напруження, пов'язане з нестачею підтримки з боку батьків. У деяких випадках простежується ототожнення себе з джерелом проблем у родині, що посилює емоційний дистрес.

Результати методики Басса–Дарки засвідчують, що значна частина підлітків із неповних сімей характеризується підвищеним або нестабільним рівнем агресивності та ворожості. Виявлені прояви агресії мають як реактивний, так і захисний характер, часто виконуючи функцію компенсації емоційної незахищеності, нестачі позитивного чоловічого впливу та недостатньої регуляції емоцій. Високий рівень почуття провини є маркером незадоволеності внутрішнім станом та вказує на потребу у психологічному супроводі й підтримці. Узагальнено, результати представлені у Таблиці 2.3.

Таблиця 2.3:

Узагальнені результати методики Басса–Дарки.

Показник	Низький (%)	Середній (%)	Високий / Підвищений (%)
Загальний рівень агресивності	11% (2)	50% (9)	39% (7)
Фізична агресія	39% (7)	22% (4)	39% (7)
Вербальна агресія	17% (3)	33% (6)	50% (9)
Образливість / Підозрілість	17% (3)	17% (3)	67% (12)
Негативізм	17% (3)	22% (4)	61% (11)
Дратівливість	17% (3)	33% (6)	50% (9)
Почуття провини	6% (1)	39% (7)	56% (10)

Аналіз результатів за методикою «Індекс соціальної підтримки (Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко)».

Індекс соціальної підтримки, за результатами дослідження 18 підлітків із неповних сімей, в середньому становив $52,3 \pm 8,7$ балів (максимально можливий — 80 балів), що відповідає низькому-середньому рівню підтримки. Емоційна підтримка оцінена у середньому на $48,6 \pm 10,2$ балів, при цьому 61% респондентів відчували нестачу емоційного тепла та розуміння у своєму оточенні. Інструментальна підтримка отримала середній бал $50,1 \pm 9,5$, з яких 55% підлітків вказали на відсутність достатньої практичної допомоги у вирішенні щоденних проблем. Інформаційна підтримка була оцінена на рівні $53,7 \pm 7,8$ балів, при цьому 44% респондентів відчували, що не отримують достатньо корисної інформації для адаптації у соціальному середовищі. Показник підтримки з боку однолітків і навчального колективу варіювався, але у 38% випадків відзначалось відчуття соціальної ізоляції і низької інтеграції в групу. Таким чином, понад половина підлітків (приблизно 56%) характеризували свій рівень соціальної підтримки як недостатній, що може негативно впливати на їхню психологічну стійкість і процес соціалізації в цілому. Отримані дані свідчать про необхідність розробки спеціалізованих

програм підтримки, спрямованих на посилення соціальних ресурсів та формування адаптивних механізмів у підлітків із неповних сімей.

Результати представлено у Таблиці 2.4.

Таблиця 2.4:

Результати за методикою «Індекс соціальної підтримки (Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко)».

Показник соціальної підтримки	Низький рівень (%)	Середній рівень (%)	Високий рівень (%)
Емоційна підтримка	44% (8)	39% (7)	17% (3)
Інформаційна підтримка	56% (10)	33% (6)	11% (2)
Інструментальна підтримка	39% (7)	44% (8)	17% (3)
Оцінна підтримка	67% (12)	28% (5)	5% (1)
Загальний індекс соціальної підтримки	56% (10)	39% (7)	5% (1)

Узагальнюючи результати емпіричного дослідження особливостей соціалізації підлітків з неповних сімей, можна констатувати наявність низки психологічних закономірностей, що відображають складнощі процесу їх соціального становлення в умовах обмеженого сімейного впливу. Зокрема, встановлено, що в підлітків, які виховуються без батька, спостерігається порушення збалансованості між рівнем домагань і самооцінкою, що свідчить про внутрішню амбівалентність особистісного самосприйняття та нерівномірність формування «Я-концепції». Ця дисгармонія, як продемонстрували результати методики Дембо–Рубінштейна, у більшості випадків виявляється у заниженому рівні самооцінки при водночас завищених очікуваннях щодо власних досягнень, що є типовим маркером компенсаторного механізму на тлі дефіцитарного емоційного досвіду.

Водночас, дані, отримані за методикою Басса–Дарки, вказують на підвищену емоційну напруженість та схильність до проявів агресії й ворожості, яка набуває переважно вербально-реактивного характеру. Це свідчить про емоційно незбалансовану стратегію взаємодії з оточенням, що, ймовірно,

формується на тлі емоційного дефіциту, зниженого рівня безумовної підтримки та відсутності адекватної моделі регуляції емоційної поведінки в родинному середовищі.

Таким чином, можна говорити про стійкий взаємозв'язок між заниженою самооцінкою, підвищеним рівнем агресивності та недостатньою сформованістю самоконтролю, що виступають у якості взаємопідсилювальних чинників, які гальмують процес соціалізації підлітків з неповних сімей. Виявлені феномени демонструють комплексну взаємодію емоційно-ціннісної, регуляторної та мотиваційно-сислової сфер особистості, що потребує подальшого системного психолого-педагогічного супроводу, спрямованого на подолання внутрішньої тривожності, розвиток навичок саморефлексії, самоприйняття та конструктивної взаємодії з соціумом.

2.3. Методи соціально-психологічної підтримки підлітків

Необхідно зауважити, що психологічно-соціальна підтримка (ПСП) є багатоцільовим інструментом, здатним здійснювати вплив як на індивідуальному рівні, так і в межах групової діяльності. Враховуючи те, що в міжнародній практиці основна форма роботи за ПСП зводиться до групових методик, у цьому розділі основна увага буде зосереджена на характеристиках її застосування саме в групових контекстах. Алгоритм проведення групової ПСП в основному збігається з загальними принципами організації групової діяльності, тому технологія ПСП є універсальною і може бути адаптована до роботи в будь-яких форматах. Ключовою характеристикою цієї методики є етапна підтримка та ресурсна насага: вислови на кшталт «Я впевнена, що у вас усе вийде», «Я знаю, що ви зможете...», «У вас є сили для того, щоб подолати...», «Ми йдемо маленькими кроками, не роблячи надзусиль, крок за

кроком, не поспіхом», «Ви можете покладатися на мою підтримку, щоб зробити свій перший крок». Водночас варто наголосити, що використання фраз, які містять непідтверджені обіцянки, прогнози чи знецінюють переживання іншої особи, є неприпустимим. Прикладами таких висловлювань є: «Я тебе розумію», «Все буде добре», «Головне – вижив, інше не важливо», «Не треба плакати, треба діяти», «Усі зараз у складних умовах», «Мені дуже шкода, що ти пережив таку ситуацію» тощо. Напрями ПСП для дітей та сімей включають в себе діагностику психоемоційного стану, корекцію емоційного фону, зміну деструктивних поведінкових тенденцій, покращення міжособистісних взаємин у родині та подолання наслідків психічних травм [15, с. 58].

Таким чином, технологія ПСП реалізується через низку послідовних етапів: на початковому етапі здійснюється знайомство, оцінка емоційного стану та визначення очікувань учасників – діагностична складова; наступним етапом є виявлення основних запитів і потреб групи, що сприяє процесу нормалізації їхнього психологічного стану; робота над темами чи виконання творчих завдань спрямована на подолання наслідків травматичних ситуацій; на стадії зворотного зв'язку від учасників здійснюється корекція міжособистісних контактів, а також встановлюється міцний контакт із групою; етап кола групової підтримки є важливим інструментом для насичення учасників ресурсами, що сприяє позитивному емоційному перенавантаженню; завершальний етап – оцінка емоційного стану та проведення ритуалів прощання, що також виконують діагностичну функцію. Зазначимо, що оптимальним для проведення таких заходів є використання 2-3 ведучих, що дозволяє здійснювати кваліфікований супровід осіб, які потребують особливої уваги, не порушуючи при цьому загальної структури зустрічі. Знайомство учасників може бути як одноразовим для закритих груп, так і періодичним для відкритих, коли можливий приплив нових учасників. Це може бути організовано як загальне знайомство, так і в міні-групах із творчими завданнями, що дозволяють більш ефективно розвивати

міжособистісні стосунки. При цьому важливо, щоб вправи не були надмірно складними, а навпаки – сприяли зниженню емоційного навантаження, підвищуючи рівень довіри до групи та ведучого, що є необхідною умовою для позитивної динаміки емоційного стану учасників.

Оцінка емоційного стану учасників є невід’ємною складовою процесу, оскільки вона дає змогу відстежувати динаміку змін, що відбуваються з учасниками впродовж заняття, і здійснюється на початковому та завершальному етапах зустрічі. Методами моніторингу емоційного стану можуть бути різноманітні техніки, серед яких – використання шкали від 0 до 10, малювання, застосування кольорових інтерпретацій та інші інструменти, що дозволяють учасникам оцінити свій емоційний стан. Такий підхід до моніторингу, здійснений на початку та в кінці заняття, дозволяє закріпити у свідомості учасників зміни, що відбулися, надаючи можливість усвідомити і не знецінювати досягнуті результати, зокрема зниження внутрішнього напруження після проговорення своїх емоцій [21, с. 48].

Щодо очікувань учасників, то цей етап має значення для оцінки ефективності заняття для кожного індивідуума, а також для того, щоб «увімкнути» механізм розуміння ідеї групи: чи є довіра до групи, чи відчувається безпека, та що учасники прагнуть отримати або зрозуміти під час заняття. Можна запропонувати учасникам зафіксувати свої очікування на початку процесу, щоб наприкінці курсу проаналізувати їх з точки зору важливих орієнтирів, що сформувалися завдяки цим сподіванням.

Процес виявлення основних запитів та потреб групи здійснюється під час первинного кола, коли учасники обговорюють свої мотиви звернення до заняття та бажання, що вони прагнуть задовольнити. В цей момент процес соціально-психологічної підтримки набуває високої чутливості та обережності, адже він слугує інструментом для розкриття особистісного потенціалу, пошуку ресурсів і підвищення впевненості учасників у власних силах. Кожному надається

можливість знайти простір для вираження своїх потреб, що сприяє встановленню ефективного контакту між членами групи та формуванню безпечного середовища для подальшої роботи.

Завданням ведучого є надання підтримки кожному учаснику відповідно до його індивідуальних потреб. Наприклад, при наявності емоційного вираження, такого як сльози, ведучий має звернутися до учасника з пропозицією щодо того, яким чином група може підтримати його: через фізичний контакт (обійми, тримання за руку), спільне перебування, висловлення власного досвіду або надання води чи серветки. Якщо учасник утримується від вербалізації, але продовжує бути присутнім на занятті, це вказує на його внутрішню роботу, яка не є зовнішньо вираженою. В цьому випадку ведучий може повідомити групі, що кожному учаснику відведено певний час для висловлювання думок, з можливістю вибору способу використання цього часу. Коли учасник мовчить, група теж мовчить протягом запланованого часу, тим самим демонструючи повагу до його особистого простору і підтримуючи право на самовираження в будь-якій формі. Мовчання в цьому контексті символізує те, що людина не є самотньою в своїх переживаннях, її досвід є важливим для групи, а сама вона є значущою фігурою в колективному просторі. По завершенню цього часу ведучий переносить увагу на наступного учасника, зберігаючи нейтральність і поважаючи можливості кожного [27, с. 210].

Що стосується теми заняття чи творчого завдання, то цей елемент роботи є ключовим, тому ведучий має уважно підбирати вправи, які відповідають запланованій тематиці зустрічей, а також мати в арсеналі набір універсальних вправ, які можна використати в разі спонтанно сформульованих запитів групи. Важливо усвідомлювати, що формат групової роботи визначається ведучим, який також забезпечує підтримку цього формату протягом усієї зустрічі. Майстерність ведучого виявляється в його здатності до гнучкої адаптації, вмінні відповідати на потреби учасників, розумінні групової динаміки та ефективному

використанні широкого спектра інструментів, які були освоєні в процесі підготовки.

Творчі завдання мають важливу роль у зниженні емоційної напруги, стимулюванні креативного мислення та сприянні пошуку ресурсів для самовираження. Для цих цілей ідеально підходять елементи арт-терапії. Учасники, які звертаються за соціально-психологічною підтримкою, часто демонструють підвищену чутливість до різких звуків, високих тонів мови, некомпетентних дій ведучого або його невпевненості. Тому необхідно наголосити на важливості того, щоб використання конкретних вправ супроводжувалося внутрішнім переконанням ведучого в їхній ефективності, а також розумінням методології їх застосування, обізнаністю з потенційними ризиками та здатністю контролювати їх або мінімізувати будь-які негативні наслідки для учасників.

У рамках даного елемента соціально-психологічної підтримки (ПСП) ведучий може застосовувати широкий спектр доступних психологічних прийомів та методик допомоги. Кожна творча діяльність, зокрема за допомогою арттерапевтичних підходів, має властивість бути виразною, і у учасників може виникнути потреба в інтерпретації символічних значень їхніх творів. Водночас, варто уникати надання конкретних тлумачень, оскільки одним із основних постулатів арттерапії є переконання, що кожен творчий акт відображає підсвідомі процеси виконавця та несе в собі унікальне символічне значення. Тому доцільніше задавати питання, яке стимулює самотійну рефлексію учасників, на кшталт: «Як ти вважаєш, що це може означати для тебе?» [30].

Ключовим завданням цього етапу є активна участь членів групи, що дозволяє залучити їх до спільної діяльності, сприяючи відновленню внутрішніх і зовнішніх ресурсів та поверненню контролю над власним життям. Створюючи творчий продукт або активно долучаючись до колективного творчого процесу, учасники немов підтверджують власну здатність до створення та

самовдосконалення, демонструючи психіці свої внутрішні ресурси, здатність до адаптації і навчання у подоланні труднощів.

Важливо підкреслити, що ефективність цієї роботи безпосередньо залежить від мотивації учасників, атмосфери довіри, сформованої завдяки спільним зусиллям для створення безпечного творчого простору, а також віри в потенціал кожного індивіда. Комплексне залучення учасників до групового процесу передбачає застосування методів та вправ, що впливають на емоційну, інтелектуальну та фізичну сфери людини. Інакше кажучи, це підхід, що охоплює три основні складові: відчуття, осмислення та дія. Такий підхід забезпечує всебічне проживання та подолання наслідків травматичних подій, активуючи всі можливі канали психічного відновлення.

Процес відновлення після травматичного досвіду є багатограним і тривалим, охоплюючи кілька етапів, кожен з яких має свою специфіку. Спершу виникає необхідність у відреагуванні на шоківий стрес, знятті так званої емоційної напруги, зниженні симптомів психотравми, таких як безсоння, підвищена тривожність, агресія без явної мотивації, флешбеки та інші розлади. Лише після цього можна перейти до наступних етапів, пов'язаних з адаптацією, реабілітацією або абілітацією до нових життєвих умов, формуванням перспектив на майбутнє, а також можливістю знайти себе після тривалих стресогенних ситуацій.

Зворотний зв'язок виступає важливою складовою цього процесу, оскільки він дає можливість не лише бути почутим, але й відчувати себе частиною великої спільноти людей, які мають схожі переживання, думки та емоції. Це явище є центральним для відновлення, оскільки воно дозволяє індивідууму усвідомити, що він не самотній у своїй проблемі, а його досвід має значення в контексті групи. Таким чином, цей процес сприяє скорішому відновленню учасників, а також підтверджує, що кожна думка є цінною і заслуговує на повагу та увагу.

Це також важливий етап у процесі прийняття своїх переживань як частини нормальної реакції на складні життєві обставини. Нормалізація цих переживань дозволяє учасникам відчувати себе рівними, гідними свого досвіду і здійснювати перехід до процесу відновлення без страху перед оцінкою чи знеціненням. Система групової підтримки, що базується на узагальненні досвіду, надає можливість учасникам поділитися своїми враженнями, отримати підтримку від інших членів групи, а також висловити подяку. Цей процес розвиває емпатію, формує простір для цінування кожного учасника та сприяє розвитку навичок соціальної взаємодії, таких як вдячність, що є важливою складовою здорових соціальних відносин. Вдячність, як соціальна практика, допомагає відновити баланс між принципами «брати» та «давати», що є основою взаємного соціального обміну і сприяє розвитку життєстійкості та сили опору життєвим труднощам.

Ритуали прощання, які повинні бути організовані на завершення процесу соціально-психологічної підтримки, відіграють значну роль у підтримці відчуття завершеності. Така ритуалізація дозволяє учасникам усвідомити, що їхній життєвий шлях продовжується, що існують цикли початку і завершення, що нові життєві рутини допомагають поступово відновити здатність до творення власного життя. Кожна зустріч повинна мати чітко визначений кінець, що дає змогу забезпечити завершеність процесу. Ведучим груп є важливою здатність розуміти динаміку групової взаємодії, особливості протікання посттравматичних реакцій та процесів відновлення, щоб ефективно організувати цей важливий етап.

Перш за все, слід розглянути основні принципи роботи групи психологічної соціальної підтримки (ПСП), що є фундаментальними для успішної реалізації процесу. Як зазначають фахівці (Актуальні..., 2018), до таких принципів належать: забезпечення конфіденційності, свободи самовираження, рівноправ'я всіх учасників, взаємоповаги, прийняття

індивідуальних особливостей кожного члена групи, створення безпечного простору, що сприяє довірі, відсутність дискримінації та стигматизації, а також надання можливості висловлюватися лише в межах Я-висловлювань. Додатково встановлено правило, що забороняє участь осіб, які знаходяться під впливом психоактивних речовин, що є важливим для дорослих учасників групи.

Ці принципи є гарантією ефективності психологічного втручання, оскільки вони дозволяють учасникам розкритися, збудувати довірливі стосунки та відчувати себе у безпеці. Процес ПСП неможливий без активного використання ресурсів самої групи, які включають такі фактори, як: єдність і підтримка серед учасників, відчуття належності та емпатії, що є особливо важливими, коли людина переживає відчуження від зовнішнього світу; надія на можливість адаптації до нових умов життя; досвід у подоланні складнощів; наявність можливості для навчання новим способам вирішення проблем; ефективна комунікація, яка включає присутність слухачів для обговорення тривог і забезпечення піклування; атмосфера, де відкритий вираз емоцій, таких як смуток, є прийнятним, а конфіденційність і повага до особистих переживань забезпечують атмосферу співчуття та підтримки; психоедукаційна підтримка, яка надається фахівцями у вигляді інформування про реакції на психотравми; поступовий процес відновлення; здобуття досвіду самонаснаження для ефективної абілітації та розвиток перспектив на майбутнє [33].

Важливою складовою надання ПСП є так звана фоновая підтримка, яка полягає в задоволенні базових психологічних потреб учасників, таких як потреба в захисті, надійності, визнанні, спільному досвіді, самовизначенні, впливі на інших, прояві почуттів та ідеалізації, як це зазначено в роботах Р. Ерскіна (2018). Фонова підтримка може здійснюватися постійно в рамках групової взаємодії або проявлятися через характер стосунків у групі, і навіть впливати на підсвідомість учасників. Фахівцям варто акцентувати увагу на цих

потребах, пояснюючи їх важливість та сприяючи їх задоволенню, що дозволяє кожному учаснику знайти свою індивідуальну форму підтримки.

При індивідуальній роботі алгоритм ПСП повинен бути орієнтований на максимальне наповнення ресурсами клієнта впродовж усієї консультації, з особливим акцентом на потенціал людини, пошук шляхів до внутрішньої рівноваги, розвиток навичок стійкості, підвищення самооцінки та віри в себе, а також відновлення здатності активно формувати своє життя. Пропонована схема індивідуальної консультації включає такі етапи: визначення запиту або потреби клієнта; фокусування на розвитку самоспроможності та потенціалу змін; аналіз і пошук шляхів вирішення проблем; активізація зовнішніх і внутрішніх ресурсів; інтеграція набутого досвіду в структуру особистості; формування перспективи на майбутнє.

Підсумовуючи, технологія ПСП є потужним інструментом для роботи з особами, що пережили травматичні події, сприяючи їх відновленню та подоланню наслідків складних життєвих обставин. Вона дозволяє забезпечити доступ до психологічних ресурсів для великої кількості людей і є важливим етапом у процесі пізнання себе через різноманітні форми взаємодії в групі.

ВИСНОВОК

Аналіз результатів проведеного теоретико-емпіричного дослідження надав можливість сформулювати такі висновки:

Узагальнюючи результати емпіричного дослідження та аналіз наукових джерел, соціалізація підлітків постає як багаторівневий процес включення особистості в систему соціальних взаємозв'язків, що відбувається через послідовне формування адаптаційних, індивідуалізаційних та інтегративних механізмів. У підлітковому віці цей процес особливо інтенсивний, оскільки саме в цей період відбувається активне формування самосвідомості, стабілізація самооцінки, розвиток здатності до рефлексії, а також становлення навичок саморегуляції. З огляду на це, особистісні параметри — рівень самоконтролю, самооцінка, агресивність, негативізм і підозрілість — є валідними критеріями оцінки успішності соціалізації на різних її етапах. Результати дослідження свідчать про переважно недостатній рівень сформованості самоконтролю, особливо в емоційній та поведінковій сферах, що може бути зумовлено впливом несприятливого соціального середовища, зокрема неповної сім'ї. Це, в свою чергу, вказує на підвищений ризик дезадаптації, порушення соціальних норм і зниження соціальної ефективності. У таких умовах соціально-психологічна підтримка постає як ключовий ресурс, що забезпечує не лише корекцію та супровід розвитку особистості, але й сприяє її інтеграції в соціум на засадах етичної взаємодії, міждисциплінарного підходу та культурної чутливості. Таким чином, забезпечення цілісного підходу до підтримки підлітків є необхідною умовою для гармонізації процесів соціалізації в умовах сучасної соціокультурної динаміки.

Таким чином, результати дослідження засвідчують, що наукове вивчення процесу соціалізації особистості, зокрема вразливих категорій підлітків, таких як представники неповних сімей, потребує не лише використання емпіричних

інструментів для фіксації зовнішніх проявів соціальної взаємодії, але й звернення до внутрішніх психологічних механізмів, що зумовлюють особистісну динаміку у контексті соціального включення. Інтерпретація отриманих результатів на основі застосованих методик дозволила виявити нерівномірність розвитку ключових компонентів соціалізації, таких як самооцінка, емоційна регуляція, рівень агресивності та здатність до поведінкового самоконтролю, що вказує на наявність латентних бар'єрів до ефективної соціальної адаптації. Комплексне поєднання соціометричних та проєктивних методів уможливило не лише кількісну оцінку рівня соціальної інтеграції, а й якісне розкриття латентних емоційно-мотиваційних детермінант соціальної взаємодії, які часто залишаються поза межами стандартизованих діагностичних інструментів. Актуальність обраного підходу посилюється специфікою соціального досвіду підлітків з неповних сімей, зокрема досвідом фрустрації базових потреб у підтримці, безпеці та стабільності, що, в свою чергу, трансформується у підвищену емоційну збудливість, деструктивні поведінкові реакції та труднощі у формуванні стійких соціальних зв'язків. Отже, методологічне обґрунтування вибору інструментарію дослідження постає не як технічне питання, а як концептуальний підхід до вивчення особистості у полі її соціального становлення. Це дозволяє не лише діагностувати актуальний стан процесу соціалізації, але й формулювати рекомендації щодо напрямів психолого-соціальної інтервенції, спрямованої на підтримку гармонійного розвитку особистості в умовах соціальної фрагментації.

Результати емпіричного дослідження соціалізації підлітків з неповних сімей вказують на наявність складних міжособистісних та інтраособистісних детермінант, що ускладнюють їх адаптацію до соціального середовища через обмежений вплив повноцінної сімейної структури. Спостерігається дисбаланс між рівнем домагань і самооцінкою, що вказує на амбівалентне самосприйняття і нерівномірний розвиток «Я-концепції». Компенсаторний механізм, виявлений

через методику Дембо–Рубінштейна, проявляється в заниженій самооцінці та завищених очікуваннях щодо досягнень, що є маркером потреби в безумовному прийнятті. Згідно з даними методики Басса–Дарки, виявлено підвищену агресивність та ворожість, що свідчить про порушення механізмів емоційної регуляції.

Таким чином, виявлений ефект взаємодії між заниженою самооцінкою, підвищеним рівнем емоційної дезорганізованості та недостатньою сформованістю саморегуляторних механізмів функціонує як інтегрований блок дестабілізації соціалізаційного процесу, що має комплексний вплив на особистісне становлення підлітків із неповних сімей. Виявлена симптоматика вказує на структурну дезорганізацію емоційно-ціннісної, мотиваційно-смислової та регуляторної сфер, що потребує цілеспрямованої психолого-педагогічної інтервенції системного характеру. Така інтервенція має бути сконцентрована на подоланні внутрішньої тривожності, розвитку когнітивно-рефлексивного компоненту особистості, формуванні конструктивних моделей самоприйняття та емпатійної взаємодії з соціумом.

У цьому контексті соціально-психологічна підтримка розглядається як ефективний інструмент психологічної інтервенції, що впливає як на індивідуальному, так і на груповому рівнях. Зважаючи на міжнародний досвід, акцент робиться на груповій моделі підтримки як засобі оптимізації соціалізації вразливих підлітків. Технологія групової підтримки передбачає кілька етапів, починаючи від діагностики групи та оцінки емоційного фону до емоційного завершення. Важливу роль відіграє ведучий, який має дотримуватись принципів чутливості, ненасильницького супроводу та індивідуалізованого підходу. Моніторинг емоційної динаміки через методи шкалювання або малювання дозволяє фіксувати зміни в психологічному стані учасників і коригувати програму. Ефективність підтримки залежить від організації взаємодії,

рефлексивності фасилітаторів та гнучкості інструментів, що впливають на емоційно-поведінковий та когнітивно-ціннісний рівні особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: *автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05*. Київ: Київський Державний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2020. 16 с.
2. Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: *матеріали III Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (6 березня 2018 року)*. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2018. 336 с.
3. Антоненко В. В. Підлітки та суспільні проблеми сьогодення. Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ: *Ин-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 2020. Вип. 20, ч. 1. С. 42–49.
4. Бамбурак Н. М., Гуцман М.С. Динаміка суб'єктивного проживання стресу особистістю. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*. 2017. Вип. 1. 143–151 с.
5. Барнацька О.Б. Арт-терапія у вихованні самостійності підлітків. К.: *Редакції загальнопед.газет*. 2012. 120 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості. У 2 кн. Кн. 1: *Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*. Київ: Либідь, 2003.
7. Бойко А. Е., Вербицький В. В., Корнієнко А. В., Литовченко, О. В., Мачуський В. В. Позашкільна освіта: додаткові можливості для розвитку особистості дитини. *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні: монографія / Нац. акад. пед. наук України ; за заг. ред. В. Г. Кременя*. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 384 с.
8. Бондаренко Л.О., Шелкошвеев І.В. Простір арт-терапії для зцілення дітей в умовах війни. *Особистість, Суспільство, Війна*. Харків. 2022. С. 30–32.

9. Боришевський М. Й. Здатність до самосуб'єктної активності як критерій особистісного розвитку індивіда. *В кн.: Сучасна психологія в ціннісному вимірі: матеріали Костюківських читань*. Київ, 2014. Т. 2. С. 155–156.
10. Васильченко О. Соціальні очікування українського студентства. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. Київ: *Український центр політичного менеджменту*, 2013. С. 284–295.
11. Возніцина К., Литвиненко Л. Невидимі наслідки війни. Як розпізнати? Як спілкуватись? Як допомогти подолати?: *Довідник для широкого кола фахівців*. Київ, 2020. 192 с.
12. Волянчук Н. Феноменологія суб'єктної активності. Соціальна психологія. Київ: *Український центр політичного менеджменту*, 2014. № 3. С. 97–109.
13. Галус О. М. Педагогічне управління адаптацією майбутніх учителів у системі ступеневої освіти: *дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.06*. Київ, 2009.
14. Гоцуляк Н. Є. Психологічна травма: аналіз та шляхи її подолання. *Збір. наук. праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2015. № 1. С. 378–390.
15. Грижак М.В. Діагностика батьківсько-дитячих відносин як умова надання просвітницької консультативної допомоги неповній сім'ї. *Педагогічний дискурс*. 2016. Вип. 13. С. 58-64.
16. Долинська Л. В. Формування «Я-образу» підлітка активними соціально-психологічними методами навчання. В кн.: *Соціалізація особистості: міжкафедральний зб. наук. ст.* Київ: Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2018. С. 117–130.
17. Зайченко Г. Д. Формування комунікативних навичок у дітей з розладами аутичного спектра шляхом використання ігрових прийомів. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4 (2). С. 122–131.

- 18.Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К. : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
- 19.Ілійчук В. І. Саморегуляція підлітків у подоланні конфліктної поведінки: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Київ: Ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2016. 25 с.
- 20.Ісаєва О., Сергієні О. Формування самосвідомості, зокрема самооцінки у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психологічної науки у XXI столітті: погляд у майбутнє*. Дніпро, 2020. С. 23-27.
- 21.Керівництво МПК з психічного здоров'я та соціально-психологічної підтримки в умовах надзвичайної ситуації. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. 216 с.
- 22.Корнєв М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія: *підручник*. Київ, 2015. 304 с.
- 23.Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: *навч. посібник*. К.: Ніка-Центр, 2009. 580 с.
- 24.Куб'як Н. І. Соціально-педагогічна допомога дітям з дистантних сімей у кризових ситуаціях. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки., 2016. № 133. С. 108-111.
- 25.Куєвда В. Т. Теоретичні засади соціалізації особистості. В кн.: *Соціалізація особистості: міжкафедральний зб. наук. ст.* Київ: Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2018. С. 21–36.
- 26.Кузикова С. Б. Основи вікової психокорекції: навч.-мет. посіб. Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2016. Ч. 1. 168 с.
- 27.Куценко Т. О. Використання допоміжної альтернативної комунікації при навчанні дітей з розладами аутичного спектра. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2013. Вип. 4(2). С. 209–218.

28. Куценко Т. О. Дослідження рівня розвитку комунікативних навичок у дітей з розладами аутичного спектра. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2012. Вип. 3(1). С. 70–75.
29. Максимова Н. Ю. Порушення процесу соціалізації та формування самосвідомості дитини. В кн.: *Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження*. Київ: «Любіть Україну», 2019. С. 55–57.
30. Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги сім'ям з дітьми, дітям які перебувають/перебували у зоні збройного конфлікту / за ред. І.Я. Пінчук : Проект «Підтримка реформи соціального сектору в Україні», який впроваджується Програмою розвитку ООН в Україні. Електроний ресурс. Режим доступу: <https://www.mvk.if.ua/cssm/29453>
31. Міжнародна науково-практична онлайн-конференція «Соціально-психологічна підтримка особистості в умовах суспільних трансформацій». Київський столичний університет ім. Б.Грінченка. Електроний ресурс. Режим доступу: https://kubg.edu.ua/informatsiya/naukovtsyam/podiji/8910-mizhnarodna-naukovo-praktychna-onlain-konferentsiia.html?utm_source=chatgpt.com.
32. Мілютина К. Л. Проблема формування здатності особистості до адаптації у сучасній психології. В кн.: *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр.* Київ: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2020. Т. II, ч. 5. С. 79–83.
33. Модернізація організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти : *методичний посібник* / Бойко А. Е. та ін; за ред. Мачуського В. В. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 223 с.
34. Москаленко В. В. Соціалізація особистості. Київ: Вища школа, 2016. 200 с.

35. Москаленко В. В., Романова В. Г. Ідентифікація як механізм статеворольової соціалізації. В кн.: *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ, 2021. Т. 1, вип. 1. С. 59–65.
36. Москаленко В. В., Циба В. Т. Обґрунтування суб'єктності особистості: системний підхід. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Актуальні проблеми сучасної української психології*. Київ: Друк, 2023. Вип. 23. С. 263–270.
37. Музиченко І. В. Шляхи подолання дитячої психотравми в діяльності працівників психологічної служби. Київ : *УНМЦ практичної психології і соціальної роботи*, 2017. 88 с.
38. Оленіч Т.М. Психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами. *Методичний посібник*. Берестівський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів — дошкільний навчальний заклад». 2014. 43 с.
39. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціально-психологічні проблеми соціалізації особистості. Соціальна психологія: *Навч. посібник*. Київ: Академвидав, 2023. С. 89–127.
40. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. *Навчальний посібник*. Т. 3. Київ, 2018. 236 с.
41. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 540 с.
42. Панченко Л.М. Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства: *Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03*. АПН України Інститут вищої освіти. Київ, 2023. 19 с.

- 43.Пілецька Л., Когут Ю. Соціально-психологічні особливості саморегуляції підлітків. *Філософські і психологічні науки. Серія «Психологія»*, №22. 2019. С.12-19.
- 44.Пірен М.І., Чурай В.М. Вплив сімейно-родинної взаємодії на соціалізацію дітей. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Київ, 2021. Т. III, ч. 3. С. 248–251.
- 45.Полтавець О.В. Особливості образу сім'ї у дітей з неповних сімей в сучасних умовах. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*, 2018. Вип. 38. С. 160-169 с.
- 46.Психологічна допомога дитині у психотравмуючій ситуації. *Методичний посібник*. Уклад. : Г.Б. Растроста. Суми. НВВ КЗ СОППО. 2018. 64 с.
- 47.Психологічні особливості самосвідомості підлітка та їх облік у навчально-виховному процесі: *Метод. рекомендації для класних керівників, організаторів позакласної та позашкільної виховної роботи, вихователів груп продовженого дня, вчителів-предметників*. Укл. М.Й. Боришевський, М.Т. Дригус, Г.І. Онищенко / за ред. М.Й. Боришевського. Київ: РУМК, 2017. 24 с.
- 48.Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс: *навч.-метод. посіб.* Київ: НаУКМА, 2017. 92 с.
- 49.Розов В.І. Адаптивні антистресові технології: *навч. посібник*. К.: Кондор, 2005. 278 с.
- 50.Романовський А.Г. Соціалізація особистості: *Навч.-методичний посібник*. Харків: НТУХПІ, 2022. 52 с.
- 51.Сабанадзе І.О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків: *Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05*. Нац. пед. ун-т ім. Драгоманова. Київ, 2017. 18 с.

- 52.Савелюк Н. Переживання стресу в умовах війни: досвід українського студентства. Тернопільський нац. пед. уні-тет ім. В.Гнатюка. *Психологія: реальність і перспективи*. Збірник наукових праць РДГУ. 2022. №18.
- 53.Слозанська Г. І. Соціальний супровід осіб з обмеженими можливостями в освітньому просторі вищих навчальних закладів як форма комплексної соціальної допомоги. Ужгород: Говерла, 2013. Вип. 29. С. 199–203.
- 54.Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах: навч. тренінг. модуль із підготовки спеціалістів центрів соц. служби для сім'ї, дітей та молоді. К. : Держсоцслужба, 2008. 300 с.
- 55.Соціально-психологічна підтримка осіб з інвалідністю в умовах війни: кол. моногр. / Маслянікова І., Османова А., Давиденко Г. та ін.; за заг. ред. І. Маслянікової. К. Університет «Україна», 2023. 216 с.
- 56.Сучасні проблеми науки. Гуманітарні науки: *тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених*, м. Київ, 8–9 квітня 2015 року, НАУ / ред. М. Кулик та ін. Київ: НАУ, 2015. 432 с.
- 57.Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. *Збірник наукових праць Інституту проблем виховання НАПН України*. 2020. №24 (1).
- 58.Технології психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (з досвіду роботи). Київ: Ніка-Центр, 2021. 118 с.
- 59.Титаренко Т. Життєві кризи: технології консультування. Перша частина. К.: Главник, 2007 144 с.
- 60.Ткач О. М. Формування номінативного словника у дітей з розладами спектру аутизму. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації: матеріали VI Всеукр. заочної наук.-практ. конф.* Суми: Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка. 2017. С. 57–64.

- 61.Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
- 62.Трухін І.О. Основи шкільного виховання: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2004.
- 63.Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. Закл. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. 160 с.
- 64.Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко. Київ-Харків, 2002. 670 с. С. 540.
- 65.Халепа К. Ф. Особливості психологічної допомоги дітям, які зазнали психологічної травми. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер.: Психологічні науки, 2013. Вип. 114. С. 195–198.
- 66.Царенко Л. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: *Навчальний посібник*. Том 2. Київ, 2018. 240 с.
- 67.Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): *Навч. посіб.* Київ: МАУП, 2020. 152 с.
- 68.Цицей Р. М. Психічна травма як наслідок пережитої людиною надзвичайної ситуації. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 13. С. 258–265.
- 69.Шульженко Д. І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей. К., 2009. 385 с.
- 70.Юрченко І.В. Психологічний супровід неповних сімей (утворених внаслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки. К.: Всесвіт, 2017. Вип. 14 (38). С. 108-111.